

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΝΕΟΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΝΙΚΟΣ ΚΑΤΣΑΦΑΛΟΣ

Δημοκρατική Άμυνα: Η πορεία μιας οργάνωσης 1967-1970

Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία

ΕΠΟΠΤΗΣ: ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

A.M: 1561201601033

ΑΘΗΝΑ 2019

Περιεχόμενα

Προλογικό σημείωμα.....	σ.3
Συνοτομογραφίες.....	σ.4
Εισαγωγή.....	σ.5-12

A' μέρος

Κεφάλαιο 1: Η σύντομη πορεία εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του '60.....	12-16
Κεφάλαιο 2: Η αντίσταση απέναντι στο καθεστώς.....	17-22
Κεφάλαιο 3: Δημοκρατική Άμυνα: Η πορεία μιας οργάνωσης.....	23-33

B' Μέρος

Κεφάλαιο 4: Οι δικαστικές περιπέτειες της Δημοκρατικής Άμυνας.....	34-56
<i>4A: Η «δικαιοσύνη» του δικτατορικού καθεστώτος και οι πολιτικές δίκες.....</i>	<i>34-38</i>
<i>4B: Οι δίκες της Δημοκρατικής Άμυνας.....</i>	<i>39-56.</i>
Κεφάλαιο 5: Η ανάπτυξη της οργάνωσης: Από μέλη της οργάνωσης, μάρτυρες κατηγορίας.....	57-64
Κεφάλαιο 6: Η μεγάλη δίκη των «35»	65-88
<i>6A: Αναζητώντας την επάνοδο στον κοινοβουλευτισμό.....</i>	<i>65-83</i>
<i>6B: Η αποτυχία «νομιμοποίησης» του καθεστώτος.....</i>	<i>84-88</i>
Κεφάλαιο 7: Αντί επιλόγου: Η ΔΑ σε πρώτο πρόσωπο.	89-93
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ.....	94-99

Προλογικό σημείωμα

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει στην ανάδειξη των πολλαπλών σημαινόμενων των πολιτικών δικών κατά τη διάρκεια της επταετούς δικτατορίας (1967-1974) με αφετηρία τη δημοσίευση των πρακτικών των δικών της αντιστασιακής οργάνωσης « Δημοκρατική Άμυνα». Κάθε προσωπική μελέτη, αποτελεί, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, το απόσταγμα μιας συλλογικής επικοινωνίας, αν και οι εκάστοτε αστοχίες βαραίνουν πάντα τον γράφοντα. Ξεχωριστή μνεία αξίζει να γίνει στον επόπτη μου Βαγγέλη Καραμανωλάκη και στην Δήμητρα Λαμπροπούλου, καθηγητών του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ. Χωρίς την εμπιστοσύνη, την πολλαπλή υποστήριξη και τη βοήθεια που μου προσέφεραν απλόχερα, η παρούσα διπλωματική δεν θα είχε ολοκληρωθεί. Τις θερμές μου ευχαριστίες οφείλω και στο προσωπικό των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας για τη βοήθεια που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια της έρευνας μου, καθώς επίσης και στον Γεράσιμο Νοταρά, μέλος της οργάνωσης την περίοδο της δικτατορίας, για το χρόνο που δέχτηκε να μου παραχωρήσει. Τέλος, τις ευχαριστίες μου οφείλω και στη Στέλλα Σουβατζή για τη λεπτομερή επιμέλεια του κειμένου αλλά και σε όλους/όλες φίλους/φίλες για την υποστήριξη τους, όλο αυτό το διάστημα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΠΑΕΣΑ: Ασκών την ποινική αγωγή στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών

ΑΣΚΙ: Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας

ΔΑ: Δημοκρατική Άμυνα

ΔΕΚΑ: Δημοκρατικό Εθνικό Κίνημα Αντίστασης

ΔΣ: Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι

ΕΑΣ: Εθνικό Αντιστασιακό Συμβούλιο

ΕΕ: Ελεύθεροι Έλληνες

ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

ΕΔΗΝ: Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία

ΕΚ: Ένωση Κέντρου

ΕΚΔΑ: Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντίστασης

ΕΚΙΝ: Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων

ΕΜΕΠ: Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων

ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση

ΗΠΑ: Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

ΚΝΕ: Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδας

ΟΝΕΚ: Οργάνωση Νέων Ένωσης Κέντρου

ΠΑΜ: Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο

ΠΑΚ: Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα

ΠΑΟΣ ΡΦ: Πανελλήνια Αντιδικτατορική Οργάνωση Σπουδαστών Ρήγας Φεραίος

ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

ΠΕΑΝ: Πανελλήνιος Ένωσις Αγωνιζόμενων Νέων

LSE: London School of Economics

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, σε ένα παλαιότερο άρθρο του, σχολίαζε πως ο «χρονολογικός συντηρητισμός» που επικρατούσε στην Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη ιστοριογραφική παραγωγή σχεδόν σε όλα τα γεγονότα που συντελέστηκαν στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, μεταξύ αυτών και της στρατιωτικής δικτατορίας που επιβλήθηκε την 21^η Απριλίου 1967. Το πεδίο αυτό καλυπτόταν, στην καλύτερη περίπτωση, από τους πολιτικούς επιστήμονες ενώ, ως επί τω πλείστον, κυριαρχούσαν οι αφηγήσεις των δημοσιογράφων, των πολιτικών και των ακτιβιστών. Το αποτέλεσμα ήταν πολλές φορές η διάχυση λαϊκιστικών στερεοτύπων και η αναπαραγωγή μιας κοντόφθαλμης, καταγγελτικής και συναισθηματικά φορτισμένης εικόνας, αντί μιας ψύχραιμης, στοχαστικής και ευρύτερης θεώρησης αυτής της περιόδου.¹

Δέκα χρόνια μετά, ωστόσο, ο διάλογος γύρω από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967 παρουσιάζεται διευρυμένος με νέες προσεγγίσεις, οι οποίες χαρτογραφούν αδιερεύνητες πτυχές της δικτατορίας. Τα νέα ερευνητικά ερωτήματα συνδέονται με ζητήματα όπως η στάση των πολιτών απέναντι στο καθεστώς της 21ης Απριλίου, οι σχέσεις της εκκλησίας με τη χούντα, ο αντιδικτατορικός Τύπος, η χρήση του κινηματογράφου ως μέσο προπαγάνδας όπως και οι «πολιτικές του παρελθόντος» που υιοθέτησε η δικτατορία μέσω της διαχείρισης των εθνικών τελετών και του σχεδιασμού των δημόσιων μνημείων.² Σε αυτή την κατεύθυνση η μελέτη των αντιστασιακών οργανώσεων που συγκροτήθηκαν

¹ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Επταετία: σοβαρό έλλειμμα στην ιστορική έρευνα», εφ. *Τα Νέα*, 21/7/2007, σ. 10-11.

² Ενδεικτικά, ορισμένες διατριβές που εξετάζουν πτυχές της περιόδου 1967-1974, βλ. Βλάσης Κομνηνός, *Κινηματογράφος και προπαγάνδα: Ιστορικές και πολεμικές ταινίες στην Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε.- ΕΚΠΑ, 2012· Ελένη Κούκη, *Πολιτικές για τον έλεγχο του εθνικού παρελθόντος από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου: ιστορικές επέτειοι και μνημεία της επταετίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-ΕΚΠΑ 2016· Ανέστης Γιαννακόπουλος, *Ο αθλητισμός και η φυσική αγωγή στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1967-1974*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού- Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ), 2016· Γιώργος Τσιρίδης, *Η ελληνική κοινωνία των πολιτών στη δικτατορία των συνταγματαρχών*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης-ΕΚΠΑ 2017· Επίσης, ορισμένες πρόσφατες εκδόσεις αναφορικά με τη δικτατορία βλ. (Παύλος Σούρλας) (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας* (πρακτικά συνεδρίου), Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2016· Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017· Χάρης. Δ. Ραϊτσίνης, *Ρωγμές στο γύψο. Παράνομος Τύπος, Λογοκρισία και Προπαγάνδα στην Ελλάδα των Συνταγματαρχών 1967-1974*, red marks, Αθήνα, 2017· Δήμητρα Σαμίου, *Η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων και η ιδιαίτερη συμβολή της στον Αντιδικτατορικό Αγώνα 1970-1972*, Ασίνη, Αθήνα, 2017, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Μεσογείων 14-18: Η Υποδιεύθυνση Γενικής Ασφαλείας Αθηνών στα χρόνια της Δικτατορίας (1971-1974)*, συνέκδοση: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών ΙΕ/ΕΙΕ Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας / Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Αθήνα, 2019.

αμέσως μετά τη δικτατορία, αποτελεί ένα πεδίο το οποίο δεν έχει προσελκύσει, σε μεγάλη έκταση το ενδιαφέρον των ερευνητών. Ενδεχομένως, αυτό ήταν αποτέλεσμα της προσοχής που συγκέντρωσε, από τα πρώτα χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου, η μελέτη του φοιτητικού κινήματος.³ Αντιθέτως, δεν υπήρξε εκτεταμένο ενδιαφέρον για τη δραστηριοποίηση των αντιδικτατορικών οργανώσεων τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, η οποία χαρακτηρίστηκε από αλληπάλληλα χτυπήματα των κατασταλτικών μηχανισμών και διώξεις των μελών τους, με την παράλληλη έλλειψη μαζικών κινητοποιήσεων, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, όπως λ.χ η κηδεία του Γεωργίου Παπανδρέου, τον Νοέμβριο του 1968.

Η βιβλιογραφική παραγωγή, με βάση την οποία μπορεί να προσεγγίσει ο ερευνητής την πορεία των αντιστασιακών οργανώσεων, είναι περιορισμένη. Πρόκειται κυρίως για προσωπικές μαρτυρίες ανθρώπων, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στον αντιδικτατορικό αγώνα και επομένως έχουν το δικό του προσωπικό συναισθηματικό φορτίο, ενώ κάποιες γράφτηκαν ήδη από την περίοδο της δικτατορίας. Μια συνολική αλλά και συνοπτική παρουσίαση των οργανώσεων υπάρχει στο κείμενο του Γιώργου Γιαννόπουλου, πρώην μέλους της Δημοκρατικής Άμυνας [στο εξής: ΔΑ] και μετέπειτα του Πανελληνίου Απελευθερωτικού Κινήματος [στο εξής: ΠΑΚ], με τίτλο «Οι αντιστασιακές δυνάμεις μετά το πραξικόπημα», το οποίο γράφτηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.⁴ Αμέσως μετά την πτώση της χούντας το λεύκωμα της ΠΑΟΣ Ρήγας Φεραίος, αποτελεί μία ενδιαφέρουσα πηγή, καθώς το χρονολόγιο του δεν περιορίζεται στη δράση της συγκεκριμένης οργάνωσης, αλλά αναφέρεται και στις ενέργειες άλλων οργανώσεων. Η έρευνα του Γιάννη Φλώρου με τίτλο «Οι αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την εμφάνιση, τη δράση και την πορεία τους» για το περιοδικό *Αντί*, δίνει μια συνοπτική εικόνα του θέματος.⁵

Αναφορικά με τις προσωπικές αφηγήσεις, πληροφορίες για την ίδρυση του Πατριωτικού Αντιδικτατορικού Μετώπου (ΠΑΜ) και τους πρώτους μήνες της δράσης του υπάρχουν στις μαρτυρίες του Μίκη Θεοδωράκη⁶ και του Γιώργου Βότση⁷. Όσον αφορά τις

³ Ενδεικτικά ορισμένες μελέτες, βλ. Μηνάς Παπάζογλου, *Φοιτητικό Κίνημα και δικτατορία*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1975, Σταύρος Λυγερός, *Φοιτητικό Κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα*, 2 τόμοι,, Εκδοτική Ομάδα Εργασία, Αθήνα, 1977-1978· Γιώργος Βερνίκος, *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Οι ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2003.

⁴ Γιώργος Γιαννόπουλος, «Οι αντιστασιακές οργανώσεις μετά το πραξικόπημα», στο: Γιαννόπουλος Γιώργος Ν- Clogg Richard (επιμ), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976.

⁵ Γιάννης Φλώρος, «Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την οργάνωση και την πορεία τους», περ. *Αντί*, τ. 344

⁶ Μίκης Θεοδωράκης, *Το χρέος*, Πλειάς, Αθήνα 1974.

οργανώσεις του κεντρικού χώρου, πληροφορίες για τη δράση των οργανώσεων συμπεριλαμβάνονται στη μαρτυρία του Παναγιώτη Κρητικού⁸, η οποία ωστόσο εστιάζει κατά κύριο λόγο στις δίκες των αντιστασιακών οργανώσεων, καθώς επίσης και στο αυτοβιογραφικό έργο του Βασίλη Φίλια.⁹ Επίσης, πληροφορίες για την ακροαριστερή οργάνωση «Λαϊκή Πάλη» υπάρχουν στην, υπό μορφή νουβέλας, αφήγηση του Τάσου Δαρβέρη.¹⁰

Τα τελευταία χρόνια, έχει ανακινηθεί το ενδιαφέρον για τη δικτατορία στα πλαίσια ενός ευρύτερου αναστοχασμού για την ιστορία. Η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 και η εξέγερση που ακολούθησε τη δολοφονία του δεκαπεντάχρονου μαθητή Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, σε συνδυασμό με την εξάρθρωση τρομοκρατικών οργανώσεων, όπως η 17N και ο ΕΛΑ, που δραστηριοποιήθηκαν την περίοδο της Μεταπολίτευσης οδήγησαν στη «δαιμονοποίηση» και τη συνολική απαξίωση, καθώς επίσης και των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών κατακτήσεων της περιόδου.¹¹ Η Μεταπολίτευση, έτσι, αποτέλεσε, σε πολλά κείμενα, μετωνυμία της βίας και της ανομίας, της διαφθοράς και του λαϊκισμού, ενώ υπαίτια για όλα αυτά ήταν η «ιδεολογική ηγεμονία» της Αριστεράς. Από την «επαναπροσέγγιση» ή «αναθεώρηση» του πρόσφατου παρελθόντος δεν διέφυγε ούτε η περίοδος της δικτατορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, για ορισμένους, η πτώση του στρατοκρατικού καθεστώτος δεν αποτελεί πλέον το τέλος της μετεμφυλιακής πολιτικής δομής και της «καχεκτικής δημοκρατίας», αλλά την αφετηρία του «λαϊκισμού» και των άμετρων παροχών που κορυφώθηκε με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.

Η απαξίωση των κεκτημένων της Μεταπολίτευσης αλλά και η στοχοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα ώθησε ορισμένους από όσους και όσες είχαν λάβει μέρος σε αυτόν, είτε να συγκεντρώσουν μαρτυρίες είτε να καταθέσουν τη δική τους. Ο Στέλιος Κούλογλου έγραφε, στην εισαγωγή του συλλογικού τόμου από τις προφορικές μαρτυρίες που είχε συγκεντρώσει, πως είχε την τύχη να ανήκει σε αυτή «την περιβόητη γενιά του Πολυτεχνείου

⁷ Γιώργος Βότσης, *Σε μαύρο φόντο*, Στοχαστής, Αθήνα, 1984.

⁸ Παναγιώτης Κρητικός, *Αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974*, Καλέντης Αθήνα, 1996.

⁹ Βασίλης Φίλιας, *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα. Πορεία προς τη δικτατορία. Δικτατορία-Αντίσταση (1967-1974). Μεταπολίτευση (1974-1993)*, Παπαζήση, Αθήνα, 1997.

¹⁰ Τάσος Δαρβέρης, *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα, 2002.

¹¹ Για την επαναδιαπραγμάτευση του πρόσφατου παρελθόντος της Μεταπολίτευσης βλ. Μάνος Αυγερίδης-Έφη Γαζή-Κωστής Κορνέτης, «Εισαγωγή», στο: των ιδίων (επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο των δύο αιώνων*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2015, σ. 9-26.

που χρειάζεται τώρα να αποκατασταθεί».¹² Ομοίως και η μαρτυρία του Σωτήρη Βαλντέν, που δημοσιεύτηκε πρόσφατα, αναφέρει ότι τα κίνητρα που τον οδήγησαν στη συγγραφή της ήταν, πρώτον, η αντίδρασή του απέναντι σε «μια άμετρη ηρωοποίηση του αντιδικτατορικού αγώνα» και, παράλληλα, η αντίθεσή του «στη διαστρέβλωση που τον ελαχιστοποιεί ή και τον αμαυρώνει τα τελευταία χρόνια της κρίσης».¹³

Η Δημοκρατική Άμυνα ήταν μία από τις πρώτες αντιδικτατορικές οργανώσεις που συγκροτήθηκε σχεδόν αμέσως μετά την επιβολή του πραξικοπήματος, από προοδευτικούς διανοούμενους, οι οποίοι ήταν φίλα προσκείμενοι πολιτικά στην Ένωση Κέντρου, σε αυτό που ονομαζόταν αριστερή πτέρυγα της. Πολλοί εξ' αυτών προέρχονταν από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό και επιστρέφοντας στην Ελλάδα είχαν συγκροτήσει τον Όμιλο Μελέτης «Αλέξανδρος Παπαναστασίου» προτάσσοντας την ανάγκη για οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό εκσυγχρονισμό, ένα χρόνο πριν την επιβολή της δικτατορίας. Η οργάνωση μετά από τα αλλεπάλληλα χτυπήματα που δέχτηκε από τους διωκτικούς μηχανισμούς, καθώς οι πρώτες συλλήψεις πραγματοποιήθηκαν, ήδη, από το Νοέμβριο του 1967, εξαρθρώθηκε μετά την έκρηξη του αυτοσχέδιου εκρηκτικού μηχανισμού στα χέρια του Σάκη Καραγιώργα με αποτέλεσμα το σοβαρό τραυματισμό του, τον Ιούλιο του 1969.

Στόχος της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας ειδίκευσης δεν είναι να παρουσιάσει μία συνολική πορεία την οργάνωσης που δραστηριοποιήθηκε στο εσωτερικό, ούτε και την πλήρη σύνθεση της. Το εγχείρημα αυτό θα απαιτούσε μια άλλου τύπου και πολύ μεγαλύτερη έρευνα, ενώ παρουσιάζει μια σειρά από δυσχέρειες. Κατ' αρχάς υπήρχαν πολλές διαφορετικές σχέσεις πολιτών, από την απλή γνώση των στόχων της έως την ενεργητική συμμετοχή· κάποιοι αδρανοποιήθηκαν λόγω και των πιέσεων από το καθεστώς, άλλοι διέφυγαν στο εξωτερικό, ενώ η τήρηση των κανόνων συνωμοτικότητας είχε προφανώς ως αποτέλεσμα να μη γνωρίζονται όλα τα μέλη μεταξύ τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη μεγάλη δίκη των 35 μελών της οργάνωσης, τον Μάρτιο του 1970, πολλοί διωκόμενοι υποστήριξαν ότι δεν γνώριζαν πολλούς από τους συγκατηγορούμενους τους. Αν αυτό κατά τη διάρκεια της δίκης ήταν, ως ένα βαθμό, και μία στρατηγική ώστε να βελτιώσουν τη θέση

¹² Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.) Στέλιος Κούλογλου, « Εισαγωγή: Μήπως μας χρειάζεται ένας Παπαδόπουλος;», στο: Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες από τη δικτατορία και την αντίσταση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2017, σ. 13.

¹³ Σωτήρης Βαλντέν, *Δικτατορία και Αντίσταση 1967-1974. Προσωπική Μαρτυρία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2018, σ. 22-23.

των συντρόφων τους, δεν μπορεί να λεχθεί το ίδιο και για την μαρτυρία του Ιωάννη Σταράκη¹⁴. Ο Ελληνογάλλος δημοσιογράφος που βρέθηκε στη θέση του κατηγορουμένου στη δίκη των 35, στη μαρτυρία που εξέδωσε για πρώτη φορά στη Γαλλία το 1971 μετά την απελευθέρωση του, αναφέρεται σε διάφορους συγκατηγορούμενους του που τους γνώρισε κατά τη διάρκεια της κράτησης του.

Ένας άλλος σκόπελος αναφορικά με την δυνατότητα ανασύστασης της δράσης της οργάνωσης είναι και η αποσπασματικότητα των πηγών. Εκτός από τη μαρτυρία του Σταράκη, πολλές πληροφορίες αναφορικά με την πορεία της οργάνωσης υπάρχουν και στο αυτοβιογραφικό βιβλίο του Βασίλη Φίλια, παρουσιάζοντας ωστόσο μια εξιδανικευτική, γραμμική πορεία της οργάνωσης που αναπτυσσόταν συνεχώς και συγκροτούσε κλιμάκια. Ελάχιστες πληροφορίες αντλούμε από την αυτοβιογραφία του Κώστα Σημίτη, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος ως μέλος της ΔΑ, ενώ μετά την έξοδο του από την Ελλάδα το φθινόπωρο του 1969 εντάχθηκε στο ΠΑΚ.¹⁵ Εξίσου, λίγες πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε και από το «αρχείο Κώστα Σημίτη», το οποίο έχει αρχίσει σταδιακά να ψηφιοποιείται. Η ενότητα που αφορά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας αφορά κυρίως τα δημοσιεύματα για την μεγάλη δίκη των 35 μελών που πραγματοποιήθηκε το Μάρτιο του 1970 και την επιστολογραφία με διάφορες προσωπικότητες που είχαν αναπτύξει αντιδικτατορική δράση στο εξωτερικό.

Τις περισσότερες πληροφορίες για την πορεία της οργάνωσης, στο εξωτερικό ωστόσο, μπορούμε να αντλήσουμε από το αρχείο του Γεώργιου Μυλωνά που φιλοξενείται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Ο βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, πριν την επιβολή του δικτατορικού καθεστώτος, ανέλαβε πολιτικός εκπρόσωπος της οργάνωσης στο εξωτερικό μετά την απόδραση του από την Αμοργό, όπου είχε εξοριστεί. Στα ΑΣΚΙ υπάρχουν επίσης ορισμένα από τα παράνομα φύλλα της οργάνωσης με τον ομώνυμο τίτλο, όπου μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες τόσο για το ιδεολογικό-πολιτικό στίγμα της ΔΑ όσο και για τις τοποθετήσεις της αναφορικά με τον αντιδικτατορικό αγώνα. Από το αρχείο του Αντώνη Μπριλλάκη, που και αυτό φιλοξενείται στα ΑΣΚΙ, ο οποίος ήταν μέλος του Εθνικού Συμβουλίου του ΠΑΜ περιοριστήκαμε στα μνημόνια των συναντήσεων εκπροσώπων του ΠΑΜ με τη ΔΑ. Σημαντική ήταν και η συμβολή του Γεράσιμου Νοταρά, ιδρυτικού μέλους της οργάνωσης, με την παραχώρηση συνέντευξης στο γράφοντα. Τέλος,

¹⁴ Γιάννης Σταράκης, *Στις φυλακές των συνταγματαρχαίων*, μτφ. Νίκος Κασδαγλής, Κέδρος, Αθήνα, 1974.

¹⁵ Βλ. Κώστας Σημίτης, *Δρόμοι Ζωής*, Πόλις, Αθήνα, 2015.

για την οργάνωση της ΔΑ δεν στάθηκαν βοηθητικά ούτε το αυτοβιογραφικό έργο του Γ. Μυλωνά,¹⁶ ούτε του αντιστράτηγου Γεώργιου Ιορδανίδη.¹⁷

Στόχος της παρούσας διπλωματικής εργασίας, είναι να διερευνήσει τα πολλαπλά σημαινόμενα των δικών αυτών, των οποίων το περιεχόμενο δεν εξαντλούνταν σε ένα απλά δικονομικό χαρακτήρα. Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου επιχειρούσε να αντλήσει νομιμοποίηση μέσω των δικών αυτών, υποστηρίζοντας ότι η δημοκρατία λειτουργούσε και δεν καταπατούνταν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Από την άλλη πλευρά, οι διωκόμενοι έβρισκαν την ευκαιρία να αναπτύξουν έναν αντιρρητικό λόγο και να αναδείξουν όλο το φάσμα των αυταρχικών πρακτικών της Απριλιανής δικτατορίας. Επιπροσθέτως, οι απολογίες των κατηγορουμένων, αλλά κυρίως οι καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας, που είχαν δραστηριοποιηθεί στα πλαίσια της οργάνωσης, μας επιτρέπουν να διερευνήσουμε, μέσω της πυκνής περιγραφής των καταθέσεων τους, τους τρόπους με τους οποίους επιχείρησαν να συγκροτήσουν αντιστασιακή οργάνωση πολίτες χωρίς ανάλογη εμπειρία στο παρελθόν.

Επομένως, η βασική πηγή που αξιοποιήθηκε στην παρούσα διπλωματική για την προσέγγιση της οργάνωσης στο εσωτερικό ήταν τα πρακτικά της δίκης που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο, τα οποία περιέχουν τις καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας, τις απολογίες των κατηγορουμένων, τις καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης, τις αγορεύσεις των συνηγόρων υπεράσπισης, καθώς επίσης και την αγόρευση του βασιλικού επιτρόπου. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να κάνουμε μία επισήμανση. Εκτός από τη δίκη των 35 μελών που πραγματοποιήθηκε μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας τον Μάρτιο του 1970, δημοσιεύτηκαν και τα πρακτικά της δίκης των 6 μελών της Θεσσαλονίκης το Νοέμβριο του 1968, δηλαδή την περίοδο που η προληπτική λογοκρισία βρισκόταν σε ισχύ. Πιθανόν, αυτό συνέβη διότι την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε και η δίκη της Εθνικής Αντίστασης και το καθεστώς επιθυμούσε να αναδείξει τον εγκληματικό χαρακτήρα των «τρομοκρατικών οργανώσεων» με την απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα Παπαδόπουλου, από τον Αλέκο Παναγούλη.

Ωστόσο, ο δικηγόρος Denis Langlois, ο οποίος παρευρέθηκε στη δίκη της Εθνικής Αντίστασης, ως παρατηρητής εκ μέρους του Συνδέσμου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, ανέφερε ότι όλες οι εφημερίδες είχαν ακριβώς τα ίδια πρακτικά και ότι το Υπουργείο

¹⁶ Γιώργος Μυλωνάς, *Απόδραση από την Αμοργό*, Ποταμός, Αθήνα, 2015.

¹⁷ Γιώργος Ιορδανίδης, *Όσα θυμήθηκα 1920-1973*, Νεφέλη, Αθήνα, 1997.

Πληροφόρησης έστειλε σε όλες τις εφημερίδες ένα φωτοτυπημένο κείμενο.¹⁸ Επιπροσθέτως, το κατηγορητήριο, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε παρακάτω, δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλές κριτήριο για την συμμετοχή των διωκόμενων στην οργάνωση καθώς περιέχει υπερβολές που στόχευαν στην επιβολή μεγαλύτερης ποινής.

Η δομή της παρούσας διπλωματικής αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο κεφάλαιο, θα επιχειρήσουμε να χαρτογραφήσουμε αδρομερώς τη σύντομη πορεία του εκδημοκρατισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του '60 και τη σταδιακή μετατόπιση από το διαιρετικό σχήμα «εθνικόφρονες/ μη εθνικόφρονες» που είχε επιβληθεί από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, στην διαιρετική τομή «δεξιά/ αντιδεξιά» με την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία. Επί της ουσίας, οι ίδιοι πολίτες που συγκρότησαν τη Δημοκρατική Άμυνα, ήταν οι ίδιοι πολίτες που είχαν συγκροτήσει ένα χρόνο πριν την επιβολή της δικτατορίας τον Όμιλο Μελέτης «Αλέξανδρος Παπαναστασίου» με στόχο τον κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό. Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα σκιαγραφήσουμε αδρομερώς τις μορφές αντίστασης εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος καθ' όλη τη διάρκεια της επταετίας, από τις πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις που συγκροτήθηκαν μέχρι την εκδήλωση του μαζικού φοιτητικού κινήματος. Στο τρίτο κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε μια πρώτη απόπειρα χαρτογράφησης της πορείας της Δημοκρατικής Άμυνας στο εσωτερικό καθώς επίσης και του πολιτικού της λόγου μέσα από τις προκηρύξεις της, καθώς και από τα κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο παράνομο φύλλο της οργάνωσης.

Στο δεύτερο σκέλος της παρούσας διπλωματικής που καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος, θα στραφούμε πλέον στα πρακτικά των δικών της οργάνωσης και θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε: 1) την πολυσημία των πολιτικών δικών την περίοδο της δικτατορίας, και 2) τους τρόπους με τους οποίους άνθρωποι που προέρχονταν από ένα μάλλον αστικό περιβάλλον επιχείρησαν να συγκροτήσουν μια αντιστασιακή οργάνωση, χωρίς να έχουν ανάλογη εμπειρία στο παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, στο τέταρτο κεφάλαιο θα εστιάσουμε στις τέσσερις βασικές δίκες της οργάνωσης και κατά κύριο λόγο στα πρακτικά των δύο δικών που δημοσιεύτηκαν στον Τύπο. Της δίκης των έξι μελών της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη και τη μεγάλη δίκη των 35 μελών στην Αθήνα τον Μάρτιο του 1970, επιχειρώντας να αναδείξουμε την σημασία των δικών τόσο από την πλευρά του καθεστώτος όσο και από την πλευρά των διωκόμενων.

¹⁸ Denis Langlois, *Το αίμα της Ελλάδας*, μτφ. Νεκταρία Θωμαδάκη, Στέλλα Χαριτοπούλου, Παπαζήσης, Αθήνα, 2017.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, θα εστιάσουμε στην παρουσία ως μαρτύρων κατηγορίας, των πολιτών εκείνων που είτε ήταν μέλη της οργάνωσης, είτε δραστηριοποιήθηκαν στα πλαίσια αυτής ώστε να εκδηλώσουν τα αντιδικτατορικά τους αισθήματα. Οι καταθέσεις των πολιτών αυτών μας επιτρέπουν αφενός να δούμε πώς προσπάθησαν να συγκροτήσουν οι άνθρωποι αυτοί μία αντιστασιακή οργάνωση. Με άλλα λόγια, ποιες δραστηριότητες ανέλαβαν και σε ποιους απευθύνθηκαν. Αφετέρου, μας επιτρέπει να αναδείξουμε τη διακαή επιθυμία του δικτατορικού καθεστώτος να αντλήσει νομιμοποίηση επιχειρώντας να δώσει «αντιπολιτευτικό χαρακτήρα» στις δίκες αυτές, παρουσιάζοντας πρώην μέλη της οργάνωσης ή γενικότερα πολίτες που είχαν δραστηριοποιηθεί εναντίον της δικτατορίας, ως «μεταμελημένους συνοδοιπόρους» του καθεστώτος. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι καταδικάστηκαν πολίτες από όλο το πολιτικό φάσμα, κάποιιο γνωστοί για την αντίθεση τους στην κομμουνιστική Αριστερά, με ένα επί της ουσίας αντικομμουνιστικό θεσμικό οπλοστάσιο, δεν άφησε περιθώρια νομιμοποίησης στους Απριλιανούς συνωμότες.

Στο έκτο κεφάλαιο εστιάζοντας στις απολογίες των διωκόμενων αλλά και των μαρτύρων υπεράσπισης, στην μεγάλη δίκη των 35 μελών, όπου ανάμεσα τους βρίσκονταν βουλευτές και υπουργοί του προδικτατορικού πολιτικού προσωπικού θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε την πλήρη αποτυχία του καθεστώτος να νομιμοποιηθεί μέσω των δικών αυτών. Παράλληλα, επικουρικά με τα πρακτικά της δίκης, μία άτυπη έκθεση της ασφάλειας αλλά και το μνημόνιο των επαφών μεταξύ των μελών της ΔΑ και του ΠΑΜ, μας επιτρέπει, αν όχι να δώσουμε απαντήσεις, τότε τουλάχιστον να θέσουμε κάποια ερωτήματα αναφορικά με την πορεία της οργάνωσης. Ενδεχομένως, η δίκη των 35 μελών και η διαφοροποίηση όλων των διωκόμενων από τη ΔΑ δεν αποτελεί μόνο μία στρατηγική για την αποφυγή της κατηγορίας της συνωμοτικότητας, αλλά σηματοδοτεί και τη μετατόπιση πολλών πολιτών που δραστηριοποιήθηκαν στα πλαίσια της οργάνωσης στην αναζήτηση «νόμιμων» μορφών έκφρασης της αντίθεσής τους εναντίον του καθεστώτος. Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο, θα επανέλθουμε στη μνημόνευση της οργάνωσης και του αντιδικτατορικού αγώνα κυρίως μέσα από τις μεταγενέστερες μαρτυρίες, και τους λόγους των ίδιων των μελών της.

Κεφάλαιο 1: Η σύντομη πορεία εκδημοκρατισμού της δεκαετίας του '60

Το ξημέρωμα της 21^{ης} Απριλίου ήταν μία μέρα διαφορετική για όλους. Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας ήρθε να βάλει στο «γύψο» τη δυναμική του εκδημοκρατισμού της ταραχώδους δεκαετίας του 1960. Μιας δεκαετίας που η πολιτική αντιπαράθεση στον άξονα «εθνικόφρονες/μη εθνικόφρονες» μετατοπίστηκε σταδιακά στον άξονα «Δεξιά/αντιδεξιά».¹⁹ Αυτή η μετατόπιση πραγματοποιήθηκε σταδιακά στο πλαίσιο της ενοποίησης του πολυσυλλεκτικού και ιδεολογικά ποικιλόμορφου κεντρώου χώρου της δεκαετίας του 1950 σε ένα ενιαίο κόμμα, από τις εκλογές του 1961 έως και τα Ιουλιανά το 1965.²⁰

Η ενοποίηση του κεντρώου χώρου μετέβαλε ριζικά το πλαίσιο εφαρμογής του σχεδίου «Περικλής» που είχε ως στόχο να περιορίσει με την άσκηση συστηματικής βίας από τα σώματα ασφαλείας την εκλογική απήχηση της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), η οποία είχε αναδειχθεί σε αξιωματική αντιπολίτευση το 1958. Ο «πολωτικός» χαρακτήρας του σχεδίου μεταξύ «εθνικοφρόνων» και «μη εθνικοφρόνων» επηρέαζε άμεσα και την Ένωση Κέντρου, όπου απαραίτητη προϋπόθεση της ενοποίησης της, ήταν να καταφέρει να εκφράσει, ώστε στη συνέχεια να ενσωματώσει, ένα τμήμα από τους εν δυνάμει ψηφοφόρους της ΕΔΑ. Σε αυτή τη λογική, η ΕΚ δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα -έστω εναλλακτικό- «εθνικόφρον κόμμα» στο πλαίσιο που προδιέγραφε το σχέδιο «Περικλής», καθώς ένα τμήμα των εν δυνάμει ψηφοφόρων του αποτελούσε στόχο της ασκούμενης βίας του συγκεκριμένου σχεδίου.²¹

Την καταγγελία των εκλογών της «βίας και νοθείας» του 1961, όπως χαρακτηρίστηκαν από τον ηγέτη της ΕΚ, Γ. Παπανδρέου, ακολούθησε η αμφισβήτηση του

¹⁹ Η συστηματικότερη προσέγγιση για τη σημασία των πολιτικών διαιρετικών τομών εξακολουθεί να είναι το άρθρο του Γεράσιμου Μοσχονά. Αν και εστιάζει στη Μεταπολίτευση αναφέρεται εκτενώς στην διαιρετική τομή «Εθνικόφρονες/μη εθνικόφρονες» μετά το τέλος του Εμφυλίου. Βλ. Γεράσιμος Μοσχονάς, « Η διαιρετική τομή δεξιάς- αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του «αντιδεξιού υποσυστήματος», στο: Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ. 159-215.

²⁰ Ελένη Πασχαλούδη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 Στο πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964)», στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» Δεκαετία Του '60: Θεσμικό Πλαίσιο, Κομματικές Στρατηγικές, Κοινωνικές Συγκρούσεις, Πολιτισμικές Διεργασίες*, Καστανιώτη, Αθήνα, 2008, 158.

²¹ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001, σ. 271.

εκλογικού αποτελέσματος, που δεν περιορίστηκε σε μία στιγμιαία καταγγελία αλλά αποτέλεσε σταθερό στοιχείο μιας συνολικής αντιπολιτευτικής στρατηγικής, που ονομάστηκε επιγραμματικά «Ανένδοτος Αγώνας». Την κοινοβουλευτική αντιπαράθεση της ΕΔΑ και της ΕΚ με την Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) για το αποτέλεσμα των εκλογών ακολούθησε, από τον Μάρτιο του 1962, η διοργάνωση δημόσιων συγκεντρώσεων με πρωτοβουλία της Οργάνωσης Νέων Ένωσης Κέντρου (ΟΝΕΚ) ενώ, παράλληλα, εκδηλώνονταν μαζικές φοιτητικές διαδηλώσεις.

Με τις κινητοποιήσεις αυτές, η καταγγελία των εκλογών μετασηματίστηκε σε συνολική απόρριψη όχι μόνο της κυβερνητικής πολιτικής αλλά και του «κράτους της Δεξιάς». Η μετατροπή του «Ανένδοτου» από κοινοβουλευτική μάχη σε γενικευμένη αντιπαράθεση συνεχίστηκε με την απόφαση της ΕΚ να προχωρήσει στην οργάνωση ανοικτών συγκεντρώσεων με ομιλητή τον Γ. Παπανδρέου. Ο «Ανένδοτος Αγώνας» αποκτούσε, με αυτόν τον τρόπο, νέο περιεχόμενο προσφέροντας διέξοδο στην καταπιεσμένη κοινωνική δυσαρέσκεια, διευκολύνοντας τη συμπόρευση της λαϊκής βάσης του Κέντρου και της Αριστεράς, που συμμετείχαν από κοινού σε διάφορες εκδηλώσεις, τείνοντας να παγιώσει το χάσμα μεταξύ Δεξιάς και «αντιδεξιών» δυνάμεων.²²

Η κοινωνική ριζοσπαστικοποίηση, οι λαϊκές κινητοποιήσεις και το αίτημα του εκδημοκρατισμού δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο σαν αποτέλεσμα των επιλογών και των προγραμματικών δηλώσεων της ΕΚ. Όπως σημειώνει ο Δημήτρης Παπανικολόπουλος, ο Γ. Παπανδρέου, με τις δηλώσεις του, προσέφερε πιστοποίηση στις μαζικές κινητοποιήσεις ενώ ευρύτατα λαϊκά στρώματα έσπευσαν να κινητοποιηθούν βλέποντας τα σινιάλα που εξέπεμπε ένα οιονεί κυβερνητικό κόμμα.²³ Από την άλλη πλευρά, δεν υπήρχε ένα ενιαίο «αντιδεξιό μπλοκ». Η ρητορική του αντικομμουνισμού δεν αποτέλεσε στοιχείο μόνο της Δεξιάς αλλά και του Κέντρου, με ιδιαίτερη δυναμική εξαρτώμενη πάντα και από την ιστορική συγκυρία. Ακόμα και την περίοδο του «Ανένδοτου», στην κεντρικά εφημερίδα *Ελευθερία*, φιλοξενήθηκε άρθρο για τη «χλιαρή» στάση του Κωνσταντίνου Καραμανλή απέναντι στην Αριστερά την περίοδο της Κατοχής και τη σωτηρία της δημοκρατίας [ενν. από τους κομμουνιστές] από τον Γ.Παπανδρέου και τα στελέχη του.²⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, θα

²² Στο ίδιο, σ.293-295.

²³ Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60: Συλλογική δράση Και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, Νήσος, Αθήνα, σ.118.

²⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της 1949-1967: Παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού, στο: Γρηγόρης Ψαλιδάς (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος:*

μπορούσαμε, ενδεχομένως, να ισχυριστούμε πως η λαϊκή απήχηση του «Ανένδοτου» ήταν αυτή που κρατούσε ενωμένη την ΕΚ και κρατούσε σε σιωπή τα πιο συντηρητικά στελέχη της. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Γ. Παπανδρέου, σε κατοπινή επιστολή του στο βασιλιά, ανέφερε ότι η μη ανάληψη του «Ανένδοτου Αγώνα» θα ισοδυναμούσε με υποταγή και θα οδηγούσε στην απογοήτευση των οπαδών τους στο μέλλον.²⁵

Σε αυτό το μεταβαλλόμενο πλαίσιο, άρχισε να αναδύεται, να διεκδικεί το χώρο της και να εκφράζει τα αιτήματά της μια ταυτότητα, η οποία στο παρελθόν είχε βρεθεί στη «γκρίζα ζώνη της Εθνικοφροσύνης», όπως εύστοχα έχει σημειώσει ο Ηλίας Νικολακόπουλος.²⁶ εκείνη της Κεντροαριστεράς με πολιτικό της εκπρόσωπο τον Ανδρέα Παπανδρέου. Ο Ανδρέας Παπανδρέου, μετά την κρίση του Ιουλίου, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στη «λαϊκή κυριαρχία» καθώς και στις προϋποθέσεις για την εκπλήρωσή της. Η πολιτική κρίση ερμηνευόταν ως απόπειρα να ανακοπούν οι μεταρρυθμίσεις της ΕΚ σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής, ώστε να κρατηθεί ο «λαός» στο περιθώριο και να καταδικαστεί το «έθνος» σε οικονομική και κοινωνική υποανάπτυξη. Στο πλαίσιο αυτό, η κρίση του Ιουλίου ερμηνευόταν ως η συνισταμένη των παράνομων δραστηριοτήτων των «σκοτεινών δυνάμεων», άμεσα υποκινούμενων από τον «ξένο παράγοντα», τις ΗΠΑ, οι οποίες υπεξαιρούσαν την ανεξαρτησία της χώρας. Ο βασικός μηχανισμός στο «εσωτερικό» που επιτελούσε αυτή τη λειτουργία της πρόσδεσης στα ξένα συμφέροντα κωδικοποιούνταν ως «κατεστημένο».²⁷

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και ο Όμιλος «Αλέξανδρος Παπαναστασίου», ο οποίος συγκροτήθηκε το 1965 από προοδευτικούς διανοούμενους και η ιδρυτική του διακήρυξη κυκλοφόρησε την άνοιξη του 1966. Οι άνθρωποι που συγκρότησαν τον Όμιλο, όπως ενδεικτικά ο Κώστας Σημίτης, ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος και ο Διονύσης Καραγιωργας, μοιράζονταν ως ένα βαθμό μια κοινή πορεία έχοντας σπουδάσει στο εξωτερικό στα νεανικά τους χρόνια, σε ένα κατά το μάλλον ήτον πιο φιλελεύθερο κλίμα από αυτό που επικρατούσε στην Ελλάδα. Οι αρχικές ζυμώσεις για τη συγκρότηση του Ομίλου

Διαδρομές στην Ιστορία, τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα, 2011, σ. 158–160.

²⁵ Δημήτρης Παπανικολόπουλος, *ό.π.*, 119–120.

²⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Αμφισβητώντας τα όρια της «εθνικοφροσύνης»: Οι συνεργασίες της ΕΔΑ με το ρευστό χώρο της Κεντροαριστεράς, στο: Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Δολοφονία Λαμπράκη: Η ιστορική συζήτηση 50 χρόνια μετά (πρακτικά συνεδρίου)*, Ευρασία, Αθήνα, 2016, σ. 120-125.

²⁷ Ανδρέας Παναζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, Πολίς, Αθήνα, 2001, σ. 109-110.

πραγματοποιήθηκαν στο London School of Economics (LSE). Ο Βασίλης Φίλιας αναφέρει πως, όταν το 1962 είχε εγγραφεί ως ακροατής για να παρακολουθήσει σεμινάρια στο συγκεκριμένο πανεπιστήμιο, είχε έρθει σε επαφή με διάφορους οικονομολόγους, όπως τον Νίκο Γκαργκάνα, τον Γεώργιο Κριμπά, καθώς επίσης και κοινωνιολόγους, όπως τον Νίκο Μουζέλη. Σύμφωνα με τον ίδιο: «Ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος είχε από τότε στο νου του να συγκροτήσουμε με την επάνοδό μας στην Ελλάδα έναν όμιλο έρευνας και πολιτικής παρέμβασης με κορμό το νέο επιστημονικό δυναμικό, που είχε σπουδάσει στις διάφορες χώρες της Ευρώπης και κινείται σε σοσιαλιστικό κλίμα, ιδέα που φέρνει συνεχώς σκέψη και ζύμωση ανάμεσά μας».²⁸

Ομοίως και ο Κώστας Σημίτης, μετά την απόλυσή του από το στρατό, το 1961, είχε αποφασίσει να πάει στο *LSE* για να παρακολουθήσει μαθήματα στις οικονομικές και πολιτικές επιστήμες: «Το London School of Economics (LSE) είχε φήμη πανεπιστημίου που πρόσκειται στο Εργατικό Κόμμα, αλλά οι απόψεις όσων δίδασκαν εκεί δε διακρίνονταν για το ριζοσπαστισμό τους. Εντάσσονταν στα κυρίαρχα ρεύματα σκέψης. Οι καθηγητές, όμως, δεν δίσταζαν να αναπτύσσουν θέματα τα οποία αλλού θεωρούνταν περιττά ή αιρετικά, όπως η σοβιετική εξωτερική πολιτική ή οι μαρξιστικές θεωρίες. Το αίσθημα ελευθερίας, η κριτική διάθεση αλλά και η απαίτηση για τεκμηριωμένες θέσεις και η συστηματική ανάλυση χαρακτήριζαν το διάλογο με τους φοιτητές».²⁹ Και αυτός αναφέρει πως οι περισσότεροι που αποτελούσαν τον κύκλο συζητήσεων στο Λονδίνο, όταν επέστρεψαν στην Αθήνα, συνέχισαν την κοινή τους δραστηριότητα. Από τις αρχές του 1964, βρίσκονταν τακτικά και ο καθένας μπορούσε να προσκαλέσει όποιον θεωρούσε ότι μοιραζόταν παραπλήσιες απόψεις.³⁰

Το ιδεολογικό και πολιτικό στίγμα του Ομίλου αποτυπωνόταν στην ιδρυτική διακήρυξη που κυκλοφόρησε την άνοιξη του 1966, στην οποία στηλιτεύονταν ο τρόπος λειτουργίας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και η έλλειψη δημοκρατικής οργάνωσης των κομμάτων, καθώς οι πολιτικοί στην πλειοψηφία τους έμεναν «φύλαρχοι που νοιάζονταν για τα φεουδαρχικά τους συμφέροντα». Στο στόχαστρο έμπαινε η Δεξιά, η οποία «κυβερνά τον τόπο ουσιαστικά χωρίς διακοπή και έχει επιβάλλει ένα καθεστώς συντηρήσεως και οπισθοδρομήσεως με θεσμούς αναχρονιστικούς, διαιωνίζοντας την ατμόσφαιρα του εμφυλίου πολέμου». Τέλος, ο Όμιλος υπογράμμιζε ότι θα εργαζόταν «για την ριζική

²⁸ Βασίλης Φίλιας, *ό.π.*, σ. 37.

²⁹ Κώστας Σημίτης, *ό.π.*, σ.47.

³⁰ Στο ίδιο, σ.71.

αναπροσαρμογή του συνταγματικού πλαισίου, την εκ βάθρων αναδιοργάνωση της διοικητικής μηχανής, τον επαναστατικό εκσυγχρονισμό της Παιδείας, τον καθορισμό αντικειμενικών διαδικασιών επιλογής πολιτικών ηγεσιών, τη γρήγορη οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας, την ανακατανομή του εισοδήματος και την ελεύθερη διαχείριση της εξωτερικής πολιτικής με μοναδικό κριτήριο τα πραγματικά εθνικά συμφέροντα».³¹ Οι ίδιοι πολίτες που υπέγραψαν την ιδρυτική διακήρυξη του Ομίλου, όπως ο Κ. Σημίτης, ο Σπ. Παπασπηλιόπουλος, ο Χαράλαμπος Πρωτοπαππάς, ο Χρήστος Ροκόφυλλος, ο Κωνσταντίνος Σοφούλης, ο Αστέρης Στάγκος, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ο Β. Φίλιας και άλλοι, ήταν αυτοί οι οποίοι δημιούργησαν την ΔΑ.

³¹ *Ιδρυτική διακήρυξη Ομίλου «Αλέξανδρος Παπαναστασίου»*, Αρχείο Κώστα Σημίτη, φάκελος: 1946-1993 Πολιτικά κόμματα- Σοσιαλισμός <http://hdl.handle.net/11649/36044> (ανακτήθηκε: 25/11/2018).

Κεφάλαιο 2: Η Αντίσταση απέναντι στο δικτατορικό καθεστώς

Πριν μεταβούμε στην πορεία της οργάνωσης, οφείλουμε να σκιαγραφήσουμε αδρομερώς τις αντιστασιακές εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της επταετίας στο εσωτερικό της χώρας, ώστε να σχηματίσουμε μια πιο σφαιρική άποψη και να κατανοήσουμε καλύτερα την πορεία της ΔΑ. Αντιδικτατορικές κινήσεις συγκροτήθηκαν και στο εξωτερικό, από οικονομικούς μετανάστες, επιστήμονες, φοιτητές, καθώς και όσους ζούσαν αυτοεξόριστοι ή κυνηγημένοι από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, με τη συμβολή και την υποστήριξη από οργανώσεις φορείς, και κόμματα αλλά και ακαδημαϊκές πρωτοβουλίες Ελλήνων και ξένων πολιτών. Η δραστηριοποίηση αυτή περιελάμβανε πολίτες με διαφορετικές πολιτισμικές και πολιτικές καταβολές με κοινή συνισταμένη την αντίθεση τους απέναντι στο ανελεύθερο καθεστώς.³² Καθώς η παρούσα διπλωματική εστιάζει στην πορεία της οργάνωσης στο εσωτερικό δεν θα ασχοληθούμε με τις αντιδικτατορικές κινήσεις του εξωτερικού.

Την 21^η Απριλίου οι αθρόες συλλήψεις πολιτών της Αριστεράς και του Κέντρου αλλά και πολιτικών από όλο το πολιτικό φάσμα έδωσαν το στίγμα εκείνων που η χούντα θεωρούσε αντιπάλους της, με κλιμακούμενα αισθήματα καχυποψίας μέχρι και έντονης εχθρότητας. Η ισοπεδωτική συμπεριφορά της χούντας απέναντι στο κάθε απόχρωσης πολιτικό προσωπικό της χώρας είχε απροσδόκητες συνέπειες για την ίδια. Έδωσε την ευκαιρία στους συλληφθέντες και σε αυτούς που θεωρούνταν a priori εχθροί του καθεστώτος να επικοινωνήσουν πολιτικά, παρά τη διαφορά προέλευσής τους και το γεγονός ότι πρότινος βρισκόνταν σε αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα.³³ Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης, οι προσπάθειες συντονισμού του αντιδικτατορικού αγώνα και του κατακερματισμένου αντιστασιακού χώρου δεν απέδωσαν, με αποκορύφωμα τον ατελέσφορο σχηματισμό του Εθνικού Αντιστασιακού Συμβουλίου (ΕΑΣ), τον Φεβρουάριο του 1971. Οι διαφορές δεν αφορούσαν μόνο τις αποκλίνουσες στρατηγικές στο πλαίσιο του

³² Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ο κόσμος της Αντίστασης», στο: του ιδίου (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, ΔΟΛ (ειδική έκδοση για *Τα Νέα*), Αθήνα, 2010, σ. 132-133.

³³ Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Αντίσταση 1967-1974», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ.9 . Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, 136.

αντιδικτατορικού αγώνα αλλά και τα σχέδια για την επόμενη μέρα μετά την πτώση του καθεστώτος.³⁴

Τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, η αντίσταση στο εσωτερικό ήταν αποτέλεσμα ολιγάριθμων αντιστασιακών οργανώσεων που εκδήλωσαν την αντίθεσή τους με πανό, συνθήματα, διαδηλώσεις, φυλλάδια αλλά και βομβιστικές ενέργειες.³⁵ Με τα μέτρα «φιλελευθεροποίησης» που άρχισε να προωθεί η χούντα, ήδη από το 1969, λόγω των προβλημάτων νομιμοποίησης, «διεθνούς απομόνωσης» και έλλειψης λαϊκών ερεισμάτων, ο χαρακτήρας άρχισε να αλλάζει σταδιακά και οι αντιστασιακές οργανώσεις «κλειστού χαρακτήρα» πέρασαν σε δεύτερη μοίρα.³⁶ Από την επόμενη μέρα, της επιβολής της δικτατορίας την 21^η Απριλίου 1967, οι πρώτες αντιδράσεις προήλθαν από το χώρο του Κέντρου και της Αριστεράς. Εκτός από τη ΔΑ, στα τέλη Απριλίου σχηματίστηκε το Πατριωτικό Μέτωπο (ΠΜ) από τον Μίκη Θεοδωράκη και άλλα στελέχη της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη (ΔΝΛ), το οποίο αργότερα μετονομάστηκε σε Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ).

Την ίδια περίοδο δραστηριοποιήθηκαν και οι Δημοκρατικοί Σύνδεσμοι από στελέχη της ΕΚ και της Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας (ΕΔΗΝ) ενώ, το Μάιο, στελέχη των ίδιων οργανώσεων ίδρυσαν το Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντίστασης (ΕΚΔΑ), το οποίο, αργότερα και μετά τις συλλήψεις των στελεχών του, ήδη από το καλοκαίρι του 1967, μετονομάστηκε σε Δημοκρατικό Εθνικό Κίνημα Αντίστασης (ΔΕΚΑ). Σε αυτές τις οργανώσεις πρέπει να προσθέσουμε και τις Δημοκρατικές Επιτροπές Αντίστασης (ΔΕΑ), που ήταν συνδεδεμένες με το τροτσκιστικό Κομμουνιστικό Διεθνιστικό Κόμμα Ελλάδος.³⁷ Τέλος, και ο Ανδρέας Παπανδρέου, μετά την αποφυλάκισή του και την έξοδό του στο εξωτερικό, συγκρότησε το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ).³⁸

Αντιδράσεις εναντίον του στρατοκρατικού καθεστώτος προήλθαν και από το συντηρητικό χώρο. Η Ελένη Βλάχου, εκδότρια της *Καθημερινής* και της *Μεσημβρινής*, διέκοψε την έκδοσή τους καθώς, όπως ανέφερε και η ίδια, οι εφημερίδες της θα ταυτίζονταν

³⁴ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ο κόσμος της Αντίστασης», στο: του ιδίου (επιμ.), *ό.π.*, σ.133.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 131.

³⁶ Γεράσιμος Νοταράς, « Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση», στο: Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές- Ιδεολογικός λόγος- Αντίσταση*, Καστανιώτη, Αθήνα, 1999, σ.197.

³⁷ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, « Ο κόσμος της Αντίστασης», στο: του ιδίου, *ό.π.*, σ. 131-132 .

³⁸ Για το ΠΑΚ βλ. Ανδρέας Πανταζόπουλος, «Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 143-154.

με τους στρατιωτικούς, λόγω της παραδοσιακής σύνδεσης με τη δεξιά παράταξη, και όποια μορφή αντίστασης θα πέρναγε απαρατήρητη. Παράλληλα, την αντίθεσή του εκδήλωσε και ένα τμήμα του πολιτικού προσωπικού της προδικτατορικής συντηρητικής παράταξης. Ο τέως υπουργός Γεώργιος Ράλλης, την πρώτη μέρα της επιβολής του δικτατορικού καθεστώτος, διαφεύγοντας τη σύλληψη διαβίβασε προς τον επιτελάρχη του Γ' Σώματος Στρατού, ταξίαρχο Ορέστη Βιδάλη, σημείωμα με εντολή αντίστασης, το οποίο, όμως, δεν έφτασε στον παραλήπτη του. Ο πρώην πρωθυπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος, επίσης, διαφώνησε με την απόφαση της Ακαδημίας να συμμορφωθεί με το νόμο περί εορτασμού της 21^{ης} Απριλίου ως εθνικής εορτής ισότιμης με την 25^η Μαρτίου. Οι δύο προαναφερθέντες, μαζί με τον Παναγιώτη Παπαληγούρα και άλλους, κατέθεσαν και ως μάρτυρες υπεράσπισης σε δίκες των αντιστασιακών οργανώσεων υπογραμμίζοντας και με αυτόν τον τρόπο την αντίθεσή τους προς το καθεστώς.³⁹

Όσον αφορά τον χώρο των Ενόπλων Δυνάμεων, προήλθαν και από εκεί αντιστασιακές οργανώσεις, με σημαντικότερη τους Ελεύθερους Έλληνες (ΕΕ), που συγκροτήθηκαν με πρωτοβουλία βασιλόφρονων αξιωματικών, ήδη από το 1968, και που σκοπός τους ήταν η ανατροπή της χούντας μέσω του στρατού. Η οργάνωση προχώρησε σε επαφές με πολιτικά πρόσωπα στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, στην έκδοση περιοδικού εντύπου και προκηρύξεων καθώς και στην οργάνωση βομβιστικών ενεργειών. Άλλες μικρότερες οργανώσεις ήταν η Ένωση Εθνικής Σωτηρίας (ΕΕΣ), το Απελευθερωτικό Κίνημα Ελλάδας (ΑΚΕ), οι Υπερασπιστές της Ελευθερίας και η οργάνωση Αντίστασις-Απελευθέρωσις-Ανεξαρτησία (ΑΑΑ). Όπως συμπεραίνει και η Νάση Μπαλτά, η μεγαλύτερη επιτυχία αυτών των οργανώσεων έγκειτο στο ότι ανέτρεψαν την εντύπωση ότι το σύνολο του Στρατού Ξηράς υποστήριζε το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου.⁴⁰

Εκτός από τις αντιστασιακές οργανώσεις και από τις Ένοπλες Δυνάμεις προήλθαν προσπάθειες ανατροπής του καθεστώτος και με στρατιωτικά μέσα. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, παρά τις αρχικές «χειρονομίες αναγνώρισης» του καθεστώτος, με το διορισμό του φιλοβασιλικού προέδρου του Αρείου Πάγου, Κωνσταντίνου Κόλλια, στη θέση του πρωθυπουργού, τον Μάιο του 1967 μετά τις μαζικές εκκαθαρίσεις ανώτατων

³⁹ Βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, « Αντιδικτατορικές κινήσεις και οργανώσεις: ο συντηρητικός χώρος» στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 135-142.

⁴⁰ Βλ. Νάση Μπαλτά, «Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του στρατού Ξηράς: μαρτυρίες», στο Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 199-208.

φιλοβασιλικών αξιωματικών, προχώρησε στις 13 Δεκεμβρίου 1967 στο αντικίνημα, το οποίο απέτυχε και τον οδήγησε στην αυτοεξορία.⁴¹

Από τους κόλπους του στρατεύματος εκδηλώθηκε, τον Μάιο του 1973, και το Κίνημα του Ναυτικού, του οποίου η κυριότερη επαφή με τον πολιτικό χώρο ήταν ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο οποίος είχε ενημερώσει και τον Κ. Καραμανλή. Ενήμεροι ήταν και ελάχιστοι αξιωματικοί του Στρατού Ξηράς, με βασικό σύνδεσμο τον απόστρατο ταγματάρχη Σπύρο Μουστακλή, ενώ και από την Αεροπορία ενήμεροι και συμμετέχοντες ήταν ανώτερα στελέχη και διοικητές βάσεων αεροσκαφών. Σκοπός ήταν η εγκατάσταση στρατιωτικής διοίκησης στη Σύρο υπό τον Ταγματάρχη Σπύρο Μουστακλή, η οποία θα αξίωνε την παράδοση εξουσίας σε κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας. Παρ' όλα αυτά, η συμμετοχή ανθρώπων εκτός του στενού πυρήνα αποκάλυψε την κίνηση και οδήγησε σε αθρόες συλλήψεις αξιωματικών λίγες ώρες πριν την εκκίνηση.⁴²

Η προώθηση ορισμένων μέτρων «φιλελευθεροποίησης» από την πλευρά του δικτατορικού καθεστώτος, όπως η άρση της προληπτικής λογοκρισίας στα τέλη του 1969 καθώς και η αποκατάσταση κάποιων βασικών συνταγματικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, του οικιακού ασύλου και της προσωπικής ασφάλειας, την άνοιξη του 1970, έδωσαν μεγαλύτερο περιθώριο κινήσεων σε αυτό που θα ονομάζαμε κοινωνία των πολιτών⁴³ και επέτρεψε την αξιοποίηση χαραμάδων ελευθερίας για την έκφραση ενός αντιδικτατορικού λόγου κινούμενου πάντα στο μεταίχμιο της «νομιμότητας» και της «παρανομίας» που επέβαλλε το καθεστώς. Σε αυτό το πλαίσιο, συγκροτήθηκε η Ελληνοευρωπαϊκή Κίνηση Νέων (EKIN)⁴⁴ από φοιτητές και φοιτήτριες που ανήκαν στον κεντρώο - φιλελεύθερο χώρο. Εκτός από τις δραστηριότητές της, όπως ήταν οι διαλέξεις, οι εκδόσεις και οι επανεκδόσεις βιβλίων -μεταξύ των οποίων παλαιότερα κείμενα του Δημήτρη Γληνού και του Αλέξανδρου Δελμούζου - τα γραφεία της στην οδό Γιάννη Στάθα αποτέλεσαν τόπο συγκεντρώσεων και συλλογής υπογραφών για τις πρώτες

⁴¹ Κωνσταντίνα Μπότσιου, «Οι σχέσεις του στέμματος με τη δικτατορία των συνταγματαρχών», στο: Παύλος Σούρλας (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας (πρακτικά συνεδρίου)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2016, σ. 116-118.

⁴² Για μια διεξοδική ανάλυση του κινήματος του Ναυτικού βλ. Αντώνης Κακκαράς, *Το πολεμικό ναυτικό στη δικτατορία 1967-1974*, χ.ε, Αθήνα 1997. Επίσης, βλ. Τάσος Σακελλαρόπουλος, «Αντίσταση. 1967-1974», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 141-142.

⁴³ Για την κοινωνία των πολιτών βλ. Γιώργος Τσιρίδης, *ό.π.*. Όσον αφορά τις «απόπειρες φιλελευθεροποίησης» βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σ. 638-673 και Αριστόβουλος Μάνεσης, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο: Γ. Αθανασάτου, Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 37-52.

⁴⁴ Για την Ε.ΚΙ.Ν βλ. Γιώργος Α. Βερνίκος, *ό.π.*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2003.

συλλογικές διαμαρτυρίες εναντίον των εκπαιδευτικών μέτρων της χούντας. Η οργάνωση διαλύθηκε το 1971, με την αιτιολογία ότι απέκλινε από τους σκοπούς της.

Την ίδια τύχη είχε και η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων (ΕΜΕΠ)⁴⁵, η όμορη οργάνωση η οποία συγκροτήθηκε από παλαιούς πολιτικούς και διανοούμενους, τον Νοέμβριο του 1970. Η ΕΜΕΠ διοργάνωσε εκδηλώσεις και προχώρησε σε σειρά εκδόσεων. Μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της, όπως και ο Πρόεδρός της, Γιάγκος Πεσμαζόγλου, δεν απέφυγαν τη σύλληψη, δύο χρόνια αργότερα το Μάιο του 1972.⁴⁶ Σε αυτό που ονομάστηκε «πνευματική αντίσταση» πρέπει να μνημονεύσουμε καταρχάς τον συλλογικό τόμο *Δεκαοχτώ Κείμενα*, ο οποίος κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Κέδρος, τον Ιούλιο του 1970, στον απόηχο της αντιδικτατορικής δήλωσης του νομπελίστα Γιώργου Σεφέρη. Στον τόμο συμμετείχαν συγγραφείς από όλο το πολιτικό φάσμα με κείμενα διαφόρων ειδών. Από τους τελευταίους μήνες του 1969 και μέχρι τη Μεταπολίτευση οι πνευματικές κινήσεις αντίδρασης προς τη δικτατορία πύκνωσαν και έγιναν πιο έντονες. Αντανάκλαση αυτών των κινήσεων ήταν και οι νέοι εκδοτικοί οίκοι που δημιουργήθηκαν με προοδευτικό πρόσημο όπως: Κάλβος, Κείμενα, Στοχαστής, Επικαιρότητα, Πλειάς κ.α.⁴⁷

Τέλος, όσον αφορά την αντίσταση της νεολαίας απέναντι στο καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, από την πρώτη μέρα επιβολής του πραξικοπήματος που προέρχονταν από την Αριστερά αλλά και από το Κέντρο, νέοι και νέες που στελέχωσαν τους πρώτους πυρήνες αντίστασης. Οι δύο μεγαλύτερες παράνομες νεανικές αντιστασιακές οργανώσεις τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας ήταν η «Πανελλήνια Αντιδικτατορική Οργάνωση Σπουδαστών - Ρήγας Φεραίος» (ΠΑΟΣ - ΡΦ) και η «Κομμουνιστική Νεολαία Ελλάδος» (ΚΝΕ) που συγκροτήθηκαν τον Δεκέμβριο του 1967 και τον Σεπτέμβριο του 1968 αντίστοιχα. Ο Ρήγας Φεραίος συγκροτήθηκε από μέλη της ΔΝΛ και ΠΑΜ Νέων και προχώρησε σε διανομή προκηρύξεων στο χώρο των πανεπιστημίων, ανάρτηση πανό και σε αναπαραγωγή ηχογραφημένων συνθημάτων σε σχολές στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα, κυκλοφόρησε την παράνομη έκδοσή της *Θούριος*, από τον Ιούλιο του 1968 έως τον Σεπτέμβριο του 1970. Η οργάνωση, ωστόσο, εξαρθρώθηκε στις αρχές του 1971 μετά από αλληπάλληλες συλλήψεις. Η σύνδεση του ΡΦ με το Γραφείο του Εσωτερικού ήταν ένας από

⁴⁵ Για την ΕΜΕΠ βλ. Δήμητρα Σαμίου, *ό.π.*

⁴⁶ Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», στο: του ίδιου, *ό.π.*, σ. 168.

⁴⁷ Για τον πολιτισμό στα χρόνια της δικτατορίας, βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, ««Κάνοντας κάτι παράδοξες κινήσεις»: Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας, στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 175-196.

τους λόγους της δημιουργίας της ΚΝΕ από το ΚΚΕ. Η οργάνωση εξέδωσε την παράνομη εφημερίδα της, τον *Οδηγητή*, από τον Οκτώβριο του 1969 μέχρι την πτώση του καθεστώτος, ενώ προχώρησε σε αφισοκολλήσεις και διανομή προκηρύξεων.

Από το 1971 άρχισε σταδιακά να ξεδιπλώνεται και το φοιτητικό κίνημα το οποίο και έλαβε μαζικά χαρακτηριστικά. Οι διαδικασίες συγκρότησης και εκδίπλωσης, ωστόσο, του φοιτητικού κινήματος την περίοδο 1971-1973 δεν έχουν μελετηθεί ακόμα συστηματικά.⁴⁸ Σημαντικό ρόλο σε αυτό διαδραμάτισαν οι τοπικοί και εθνοτοπικοί φοιτητικοί σύλλογοι, οι οποίοι είχαν διαλυθεί από τις πρώτες μέρες του πραξικοπήματος, με κομβικό σημείο για την επαναλειτουργία τους την εκλογή του Διοικητικού Συμβουλίου στο Σύλλογο Κρητών Φοιτητών, τον Μάρτιο του 1972. Αποκορύφωμα για την μαζική φοιτητική διαμαρτυρία αποτέλεσε ο νόμος 1347/197 το Φεβρουάριο του 1973, που έδινε τη δυνατότητα στον Υπουργό Εθνικής Άμυνας να ανακαλεί αναβολές στράτευσης των φοιτητών που απείχαν από τα μαθήματα ή τις εξετάσεις και προέτρεπαν άλλους συναδέλφους τους να πράξουν το ίδιο. Το γεγονός αυτό προκάλεσε δύο φορές την κατάληψη της Νομικής, τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1973, με τη δεύτερη να καταστέλλεται βίαια από την αστυνομία ενώ πραγματοποιήθηκαν συλλήψεις εκατοντάδων φοιτητών. Μέσα σε αυτό το κλίμα, φοιτητές κατέλαβαν, στις 14 Νοεμβρίου 1973, το Πολυτεχνείο της Αθήνας. Ακολούθησε η τριήμερη εξέγερση του Πολυτεχνείου με συγκρούσεις με την αστυνομία στους γύρω δρόμους και στο κέντρο της πόλης, με νεκρούς και τραυματίες. Η κατάληψη έληξε με τανκς και μονάδες καταστολών να εισβάλλουν στο Πολυτεχνείο από την κεντρική πύλη του ιδρύματος ενώ ακολούθησε η κήρυξη στρατιωτικού νόμου και η απαγόρευση της κυκλοφορίας μετά τις 4 το απόγευμα.⁴⁹

⁴⁸ Σημαντικότερη η συμβολή του Κωστή Κορνέτη που εξετάζει τη σύνδεση του φοιτητικού κινήματος την περίοδο της δικτατορίας σε σύνδεση με το διεθνές πλαίσιο. Βλ. Κωστής Κορνέτης, *Τα παιδιά της δικτατορίας. Φοιτητική αντίσταση, Πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του 60 στην Ελλάδα*, Πολίς, Αθήνα, 2015. Για τους νεκρούς του Πολυτεχνείου βλ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, «Επώνυμοι νεκροί του Πολυτεχνείου», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ.197-202.

⁴⁹ Βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος», στο: του ίδιου, *ό.π.*, σ. 161-174.

Κεφάλαιο 3: Δημοκρατική Άμυνα: Η πορεία μιας οργάνωσης.

Αυτονόητο σημείο επαφής ήταν το Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών όπου εργαζόμουν. Νωρίς το πρωί της Δευτέρας με τον Τίτο Πατρίκιο, τον Βασίλη Φίλια, τον Γεράσιμο Νοταρά τον Νικόλα Βουλέλη και άλλους φίλους που δούλευαν εκεί. Η λέξη «αντίσταση» πλανιόταν ήδη στον αέρα. Αλλά η έλλειψη οποιασδήποτε οργανωτικής προετοιμασίας ήταν καταλυτική. Πριν από το στιγμιότυπο άλλο έπρεπε να συζητήσουμε για το «τι» και «πώς», για τους στόχους και τους τρόπους. Με τη γυναίκα μου, τη Μάχη Σκαρπαλέζου, μέναμε στο λεγόμενο «Καραβανσεράι», μια παλιά και εξαθλιωμένη πολυκατοικία στην Πλατεία Αμερικής. Μαζευτήκαμε αρκετοί, κυρίως από τον όμιλο Παπαναστασίου και το ΚΚΕΑ. Εκτός από αυτούς που ανέφερα, ήλθαν ο Κώστας Σημίτης, ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, ο Σάκης Καραγιωργας, ο Αιμίλιος Ζαχαρέας αλλά και άλλοι που μπαινόβγαιναν κατά παράβαση των συνωμοτικών κανόνων. Στις «ευρύτερες» συσκέψεις που ακολούθησαν τις επόμενες μέρες, μπήκαν τα θεμέλια της «Δημοκρατικής Άμυνας». Εκεί τυπώθηκαν οι πρώτες προκηρύξεις, σε ένα αρχαίο χειροκίνητο πολύγραφο που πιτσιλούσε μελάνη προς όλες τις κατευθύνσεις. Εκεί όμως, επίσης, φάνηκαν καθαρά οι οργανωτικές ανεπάρκειες της αυτοσχέδιας δράσης.

Μαρτυρία Κωνσταντίνου Τσουκαλά⁵⁰

Δίπλα στο σπίτι που με φιλοξένησαν χτιζόταν μια πολυκατοικία. Λογάριαζα, λοιπόν, πως αν τη Δευτέρα δεν ερχόταν κανείς οικοδόμος θα σήμαινε πως έχουμε απεργία, ίσως και γενική, πως η αντίσταση είχε αρχίσει. Το Σάββατο το τηλέφωνο του σπιτιού ήταν ακόμα κομμένο. Αγωνιούσα για το τι είχε συμβεί στους φίλους μου, στους ανθρώπους μας, σ' εκείνους που κινδύνευαν. Όμως την Κυριακή αποκατέστησα, μέσω άλλων, μια πρώτη επαφή μ' ένα δύο φίλους. Όπως και να' ναι, πρωί-πρωί τη Δευτέρα άκουσα το θόρυβο και τις φωνές των οικοδόμων που έπιαναν δουλειά. Αποφάσισα και εγώ να πάω στο Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών όπου δούλευα, τα γραφεία του τότε ήσαν στην οδό Κουμπάρη, δίπλα στο μουσείο Μπενάκη. Εκεί

⁵⁰ «Οι πρώτες μέρες: Μαρτυρίες», περ. Αρχαιοτάξιο, τ. 8, Μάιος 2006, σ.68-69.

συνάντησα τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, τον Γεράσιμο Νοταρά, τον Νικόλα Βουλέλη και άλλους φίλους και συνεργάτες... Το βράδυ εκείνης της Δευτέρας, 24 Απριλίου, συναντηθήκαμε στο σπίτι του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, ο Κώστας Σημίτης, ο Γεράσιμος Νοταράς, ο Βασίλης Φίλιας, ο Αιμίλιος Ζαχαρέας, φυσικά και ο Τσουκαλάς, για να οργανώσουμε τις ενέργειές μας ενάντια στη δικτατορία. Αλλά αυτό είναι μία άλλη ιστορία.

Μαρτυρία Τίτου Πατρίκιου⁵¹

Η ΔΑ συγκροτήθηκε με βασικό πυρήνα τα μέλη του Ομίλου «Αλέξανδρος Παπαναστασίου» ενώ η πρώτη συνάντηση ορισμένων μελών του πραγματοποιήθηκε την πρώτη μέρα μετά το πραξικόπημα, στην οικία του Κ. Σημίτη στο Κολωνάκι.⁵² Σύμφωνα με τον Β. Φίλια, οι διωκτικές αρχές δεν πραγματοποίησαν συλλήψεις μελών του Ομίλου, παρ' όλα αυτά μία εβδομάδα μετά την 21^η Απριλίου κάλεσαν τον Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο στην Ασφάλεια για να του ανακοινώσουν την αναστολή της δράσης του Ομίλου.⁵³ Η ιδρυτική διακήρυξη της Δημοκρατικής Άμυνας κυκλοφόρησε τον Αύγουστο του 1967. Τον Σεπτέμβριο τυπώθηκε το πρώτο παράνομο φύλλο της οχτασέλιδης εφημερίδας, με τον ομώνυμο τίτλο, η οποία τυπώνονταν στο Λονδίνο με την οικονομική ενίσχυση του Εργατικού Κόμματος της Μάλτας και έμπαινε παράνομα στην Ελλάδα για διανομή.⁵⁴ Ο Β. Φίλιας ανέφερε πως σημαντική στάθηκε η συμβολή ενός βρετανού πλωτάρχη του αγγλικού βασιλικού ναυτικού, του Μάρτιν Πάκαρτ (Martin Packard), ο οποίος και κέρδισε τη συμπαράσταση του Ντομ Μύντοφ, του τότε αρχηγού του Εργατικού Κόμματος Μάλτας, καθώς ήταν προσωπικός του φίλος.⁵⁵ Τον Μάρτιν Πάκαρτ τον είχε συστήσει ο Νέντης Δημητράκος στο Β. Φίλια αναφέροντάς του ότι ο βρετανός αξιωματικός ήθελε να συνεισφέρει στον αγώνα εναντίον της δικτατορίας.⁵⁶

⁵¹ «Οι πρώτες μέρες: Μαρτυρίες», *ό.π.*, σ. 63-64.

⁵² Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 55 και Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 81.

⁵³ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 57.

⁵⁴ Ο Γιώργος Γιαννόπουλος αναφέρει ότι τυπώθηκε τον Οκτώβριο η οχτασέλιδη εφημερίδα, στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας ωστόσο αναγράφεται Σεπτέμβρης του 1967. Βλ. Γιώργος Γιαννόπουλος, «Οι αντιστασιακές οργανώσεις μετά το πραξικόπημα», στο: Γιαννόπουλος Γιώργος Ν- Clogg Richard (επιμ), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976 σ. 278.

⁵⁵ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 76.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 69.

Στην ιδρυτική διακήρυξη της οργάνωσης υπογραμμίζοταν η «έλλειψη ολοκληρωμένης δημοκρατίας» ως η βασική αιτία ανατροπής του κοινοβουλευτικού καθεστώτος. Πιο συγκεκριμένα, η οργάνωση κατήγγειλε: 1) την απαράδεκτη ανάμειξη του ανώτατου άρχοντα σε δραστηριότητες που δεν προέβλεπε το Σύνταγμα και που τον είχαν καταστήσει «αρχηγό της Δεξιάς», 2) την παράδοση του στρατού σε μια κλίκα «στενοκέφαλων, αντιδραστικών και αμόρφωτων αξιωματικών», 3) την έλλειψη πραγματικού συντηρητικού κόμματος στην Ελλάδα που θα απομόνωνε τα «φασιστικά» στοιχεία, ασχέτως των μεγάλων ή μικρών αντιθέσεων με τα Κόμματα του Κέντρου και της Αριστεράς, 4) την έλλειψη της δημοκρατικής οργάνωσης στο κόμμα του Κέντρου [εν. Ένωση Κέντρου], το οποίο «ανέλαβε τον μεγάλο ιδεολογικό αγώνα της αποκατάστασης της δημοκρατίας στην Ελλάδα και τον κέρδισε -σε πρώτη φάση- ουσιαστικά μόνο «με τον ενθουσιασμό του λαού και την πνοή των ηγετών του», 5) τη στάση του Τύπου, που πολλές φορές άλλαξε γραμμή απότομα, σύμφωνα με τα μικροπρεπή συμφέροντα των εκδοτών του, 6) τη χαμηλή στάθμη του κοινοβουλευτικού προσωπικού, καθώς οι βουλευτές στάθηκαν γενικά, παρά τις αναμφισβήτητες φωτεινές εξαιρέσεις, κατώτεροι των περιστάσεων και 7) τη διάβρωση της κρατικής μηχανής και της πολιτείας από αλλοδαπούς και ημεδαπούς «πράκτορες» που ενεργούσαν για λογαριασμό των ξένων δυνάμεων. Παράλληλα, στην ιδρυτική διακήρυξη υπογραμμίζοταν η ανάγκη οργάνωσης για την ανατροπή της δικτατορίας, καθώς επίσης και ότι ο αγώνας θα κλιμακωνόταν και θα χρησιμοποιούνταν κάθε μορφή αντίστασης αρκεί να ήταν αποτελεσματική.⁵⁷

Στο παράνομο φύλλο της οργάνωσης η ιδρυτική διακήρυξη αναδημοσιεύτηκε ως πρωτοσέλιδο. Στο κεντρικό άρθρο της εφημερίδας με τίτλο: «ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ ΣΤΟ ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΔΥΝΑΣΤΕΥΟΜΕΝΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ» στηλιτεύονταν οι αστυνομοκατασταλτικές πρακτικές που ακολούθησαν οι Απριλιανοί συνωμότες με τις εκκαθαρίσεις που πραγματοποίησαν στον κρατικό μηχανισμό, την επιβολή της λογοκρισίας, τις αλλαγές στην Παιδεία με την επαναφορά διδακτικών εγχειριδίων της μεταξικής περιόδου καθώς και την παύση εκδόσεων σημαντικών λογοτεχνικών και επιστημονικών περιοδικών, όπως οι *Εποχές*, η *Επιθεώρηση Τέχνης* και η *Νέα Οικονομία*. Υπαίτιος για την επιβολή του πραξικοπήματος θεωρούνταν ο βασιλιάς, ο οποίος ανέκοψε την ομαλή δημοκρατική εξέλιξη με το πρώτο «αυλικό πραξικόπημα», τον Ιούλιο του 1965.

⁵⁷ «Δημοκρατική Άμυνα -Προκήρυξη στον Ελληνικό Λαό» βλ. Παράρτημα, Β. Φίλιας, ό.π, σ. 431-434.

Τέλος, στις δύο τελευταίες σελίδες της εφημερίδας φιλοξενήθηκε ένα κείμενο, το οποίο, σύμφωνα με τον πρόλογο, αποτελούσε μετάφραση ενός εμπιστευτικού δελτίου πληροφοριών με ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1967, το οποίο κυκλοφόρησε σε περιορισμένο αριθμό συνδρομητών. Το δελτίο είχε συνταχθεί από το επιτελείο ξένης υπηρεσίας πληροφοριών και «απηχούσε βασικά τις απόψεις της ευρωπαϊκής δεξιάς». Στον πρόλογο αυτού του κειμένου επισημαινόταν επίσης ότι, παρά τα επιμέρους σφάλματα στις λεπτομέρειες, το κείμενο ήταν αποκαλυπτικό για τα τεκταινόμενα ανάμεσα στη «βασιλική» και την παπαδοπουλική χούντα και, επομένως, μπορούσε να βοηθήσει την αντίσταση ώστε να διαλέξει και να προωθήσει τους άμεσους στόχους της. Σύμφωνα με αυτό το έγγραφο, τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει το καθεστώς ήταν: 1) το κλίμα έντασης που επικρατούσε στους κύκλους της κυβέρνησης, 2) η σχεδόν αρνητική στάση του βασιλιά Κωνσταντίνου, 3) η αυξανόμενη διεθνής πίεση, 4) η δίκη του Αν. Παπανδρέου, 5) ο φόβος μιας περισσότερο ενεργού αντίστασης και 6) το Κυπριακό.⁵⁸

Το πολιτικό στίγμα της οργάνωσης αποτυπωνόταν στη διακήρυξη των Βασικών Θέσεων, που ακολούθησε τον Οκτώβριο του 1967. Στις Βασικές Θέσεις αναφερόταν συγκεκριμένα πως πρωταρχικός στόχος της οργάνωσης ήταν η αποκατάσταση μιας ισχυρής και αυτοδύναμης δημοκρατίας στην Ελλάδα και το άνοιγμα του δρόμου που θα οδηγούσε στον εκσυγχρονισμό και στην πλήρη αξιοποίηση των δυνάμεων της χώρας. Στο πλαίσιο αυτό, τονιζόταν ότι η επιβολή της «φασιστικής» λύσης δεν απέτρεψε τους ανύπαρκτους «κομμουνιστικούς» ή «σλαβικούς κινδύνους» αλλά στράφηκε ενάντια στον ελληνικό λαό. Η ΔΑ επέρριπτε ευθύνες στον «ξένο παράγοντα», και πιο συγκεκριμένα στις ΗΠΑ, οι οποίες «επιζήτησαν, ενθάρρυναν και στήριξαν τη δικτατορία». Παράλληλα, αναφερόταν ξανά στον ρόλο που διαδραμάτισε το στέμμα για την εκτροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, στον ρόλο της Δεξιάς και το «διπρόσωπο παιχνίδι» μεγάλου μέρους της, καθώς και στις αδυναμίες της δημοκρατικής παράταξης, που δεν μπόρεσε να ξεπεράσει εύκολα τα «ρουσφετολογικά και παλαιοκομματικά της στοιχεία».

Όσον αφορά τον αντιστασιακό αγώνα, η οργάνωση συγκεκριμενοποιούσε ακόμα περισσότερο τις θέσεις της. Ανέφερε ότι, στην κλιμάκωση του αντιστασιακού αγώνα, θα εξαντλούνταν όλες οι δυνατότητες. Θα οργάνωνε μορφές παθητικής αντίστασης και θα επαγρυπνούσε σε όλους τους τομείς της δημόσιας και οικονομικής ζωής της χώρας. Θα

⁵⁸ Εφ. «Δημοκρατική Άμυνα», τ. Σεπτεμβρίου 1967, βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

ενημέρωνε στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας για κάθε ενέργεια και για τους σκοπούς του στρατοκρατικού καθεστώτος. Θα κινητοποιούσε τις λαϊκές μάζες όπου χρειαζόταν για να χτυπηθεί η δικτατορία και θα προχωρούσε σε μορφές ένοπλης αντίστασης, όταν θα είχαν δημιουργηθεί οι κατάλληλες συνθήκες. Αναφορικά με τη συνεργασία με τις άλλες δυνάμεις, υπογράμμισε ότι «ο αντιστασιακός αγώνας θα αποτελούσε το μεγάλο φίλτρο του αυριανού πολιτικού κόσμου». Καλούσε σε συνεργασία όλες τις πολιτικές δυνάμεις από τις δεξιοσυντηρητικές –αλλά όχι τις αντιδραστικές- του Κέντρου αλλά και της Αριστεράς. Παράλληλα, θεωρούσε βασική ανάγκη τη δημιουργία ενός ανώτατου συντονιστικού οργάνου, ενός γενικού επιτελείου της αντίστασης. Η αδιάσπαστη ενότητα, τόνιζε η οργάνωση, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση του αντιστασιακού αγώνα, ενώ θα καταπολεμούσε οποιαδήποτε διασπαστική τάση.⁵⁹

Στο κείμενο των *Δέκα Θέσεων*, που ακολούθησε τον Φλεβάρη του 1968, για ακόμη μία φορά υπήρχε το ίδιο περιεχόμενο και τα ίδια πολιτικά προτάγματα για την ανάγκη μιας πολιτιστικής, οικονομικής και κοινωνικής προόδου· την εξάρθρωση των «κρυφών φορέων εξουσίας» που αποδυναμώνουν την δημοκρατία· τη δημιουργία ενός ελεύθερου συνδικαλισμού· τον περιορισμό του στρατού στα πραγματικά του καθήκοντα· τη δημιουργία κομμάτων αρχών με προγραμματικές κατευθύνσεις και την εξάλειψη της μικροπολιτικής και τέλος, την αλλαγή της Παιδείας με κατεύθυνση τη δημιουργία ελεύθερων και κριτικών προσωπικοτήτων. Όσον, αφορά την εξωτερική πολιτική, η Ελλάδα έπρεπε να προσανατολιστεί προς την Ευρώπη καθώς εκεί βρίσκονταν τα συμφέροντα της.⁶⁰

Στο πλαίσιο συνεργασίας με τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις, τον Φεβρουάριο του 1968, δημοσιεύτηκε η συνεργασία της ΔΑ με το ΠΑΜ. Στο κοινό ανακοινωθέν αναφερόταν πως οι δύο οργανώσεις διατηρούσαν πλήρως την οργανωτική, πολιτική και ιδεολογική τους αυτοτέλεια και πως αποφάσισαν να αναπτύξουν συστηματικότερες επαφές και ανταλλαγές απόψεων και πληροφοριών μεταξύ τους, μέσω της ίδρυσης του Συντονιστικού Γραφείου Αντιδικτατορικού Αγώνα. Κοινοί στόχοι των δύο οργανώσεων ήταν η απομάκρυνση της χούντας από την εξουσία, ο σχηματισμός κυβέρνησης κοινής εμπιστοσύνης όλων των πολιτικών δυνάμεων και των αντιστασιακών οργανώσεων, η πλήρης αποκατάσταση της ελευθερίας και των ατομικών δικαιωμάτων των πολιτών και η διενέργεια αδιάβλητων εκλογών. Απέρριπταν το «Σύνταγμα» της δικτατορίας και καλούσαν όλους τους

⁵⁹ *Δημοκρατική Άμυνα: Διακήρυξη βασικών θέσεων*, βλ. Παράρτημα Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 435-442.

⁶⁰ *Δημοκρατική Άμυνα: Δέκα Θέσεις*, Φεβρουάριος 1968 βλ. Παράρτημα Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 443-445.

Έλληνες όλων των πολιτικών αποχρώσεων να συνεργαστούν για την ανατροπή της δικτατορίας.⁶¹

Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων χρόνων που δραστηριοποιήθηκε η οργάνωση πλήθος πολιτών εντάχθηκαν ή συνεργάστηκαν μαζί της στα πλαίσια του αντιδικτατορικού αγώνα. Όπως προαναφέρθηκε και στην εισαγωγή δεν αποτελεί στόχο η πλήρης ανασύσταση της Δημοκρατικής Άμυνας. Το εγχείρημα αυτό, εξάλλου, καθίσταται εξαιρετικά δύσκολο καθώς τα μέλη της δραστηριοποιήθηκαν κάτω από καθεστώς παρανομίας, άλλοι διέφυγαν στο εξωτερικό και άλλοι μπορεί να αδρανοποιήθηκαν επειδή παρακολουθούνταν από την Ασφάλεια. Τα πρακτικά των δικών, ωστόσο, μας επιτρέπουν να ιχνηλατήσουμε τους τρόπους με τους οποίους πολίτες που δεν είχαν εμπλακεί στο παρελθόν σε μία ανάλογη περιπέτεια, επέλεξαν να αντισταθούν σε ένα αυταρχικό καθεστώς και να συγκροτήσουν την οργάνωση. Εντελώς σχηματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η δράση της οργάνωσης το «πρώτο» διάστημα μέχρι το τέλος του 1968 περιελάμβανε τη σύνταξη και τη διανομή προκηρύξεων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος⁶² ενώ, από την άνοιξη του 1969, συστηματοποιήθηκαν και οι δυναμικές ενέργειες.⁶³ Όπως προαναφέρθηκε, η ΔΑ συγκροτήθηκε με αρχικό πυρήνα τα μέλη του Ομίλου Παπαναστασίου, όπως εξάλλου γίνεται ορατό και από τις προκηρύξεις που εξέδωσε, των οποίων τα πολιτικά προτάγματα, λ.χ η ανάγκη κοινωνικού, οικονομικού και πολιτιστικού εκσυγχρονισμού και η καταγγελία των «σκοτεινών δυνάμεων» και της «ανολοκλήρωτης δημοκρατίας» υπήρχαν και στην ιδρυτική διακήρυξη του Ομίλου.

Ο Γιάννης Φλώρος σημειώνει πως, στη συγκρότηση της οργάνωσης, εκτός από τον Όμιλο «Αλέξανδρος Παπαναστασίου» συμμετείχαν μέλη και από άλλες πολιτικές ομάδες: από τη Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ένωση (ΣΔΕ), από τους Δημοκρατικούς Συνδέσμους

⁶¹ «Συνεργασία ΔΑ-Π.Μ», παρατίθεται στο Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 117-118.

⁶² Στους τρόπους με τους οποίους επιχείρησε η οργάνωση να αναπτύξει τη δράση της μοιράζοντας και προπαγανδιστικό υλικό θα επανέλθουμε στο κεφάλαιο 5, όπου χρήσιμη θα μας φανεί η «πυκνή περιγραφή» της κατάθεσης ενός μάρτυρα κατηγορίας του Ιωάννη Μέλφου, ο οποίος μάλλον ήταν ένα από τα μέλη που είχαν δραστηριοποιηθεί στο πλαίσιο της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη. Επίσης και ο Γιάννης Φλώρος ανέφερε ότι το πρώτο διάστημα η οργάνωση είχε περιοριστεί στην διανομή προκηρύξεων. Βλ. Γιάννης Φλώρος, ««Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την οργάνωση και την πορεία τους», περ. *Αντί*, *ό.π.*, σ. 49.

⁶³ Ο Β. Φίλιας αν και δεν εστιάζει στις δυναμικές ενέργειες, αναφέρει ότι συστηματοποιήθηκαν από την άνοιξη του 1969 βλ. Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 184. Επίσης, στο χρονολόγιο της συντακτικής ομάδας του «Ιού» αποδίδεται μόνο μία βομβιστική ενέργεια στην οργάνωση στις 7 Νοεμβρίου του 1967. Βλ. «Χρονολόγιο. Η γνωστή-άγνωστη αντίσταση στη χούντα» <http://www.iospress.gr/extra/antistasi67.htm>. Ενδεχομένως, η «βόμβα» αυτή να είχε τοποθετηθεί από τον υπαξιωματικό του ναυτικού Ανδρέα Πολίτη, ο οποίος παραδέχθηκε στη δίκη όπως θα δούμε παρακάτω στην κατασκευή δύο εκρηκτικών μηχανισμών και στην τοποθέτησή τους, χωρίς να υπάρχει αναφορά στην τοποθεσία στο λογοκριμένο δημοσίευμα.

(ΔΣ), μια ομάδα βουλευτών της Ένωσης Κέντρου και, τέλος, από την Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία (ΕΔΗΝ). Από αυτές τις πέντε ομάδες (του Ομίλου Παπαναστασίου, της ΣΔΕ των Δ.Σ, των βουλευτών της ΕΚ, και της ΕΔΗΝ) εκπρόσωποι στην Κεντρική Επιτροπή ήταν ο Β. Φίλιας, ο Στέργιος Αγγελίδης, ο Παναγιώτης Ανδριτσάκης, ο Χαράλαμπος Πρωτοπαπιάς και ο Γεώργιος Μυλωνάς.⁶⁴

Πράγματι, όλους τους προαναφερθέντες, εκτός από τον Γ. Μυλωνά ο οποίος είχε εξοριστεί στην Αμοργό, θα τους δούμε παρακάτω στις δίκες της ΔΑ. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε την άποψη ότι λειτουργούσε μία Κεντρική Επιτροπή από τις παραπάνω πέντε ομάδες. Όπως θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε και παρακάτω, θα μπορούσαμε πιο εύκολα να φανταστούμε την ΔΑ σαν μια οργάνωση η οποία εν τέλει απαρτιζόταν από έναν ευρύτερο κύκλο πολιτών. μέσω πολιτικών, φιλικών, οικογενειακών και γενικότερα κοινωνικών συναναστροφών, που τους συνέδεε η προσήλωσή τους προς το δημοκρατικό πολίτευμα και που προσέφεραν στον αντιδικτατορικό αγώνα ανάλογα με τις δυνατότητες και της επιθυμίες τους. Εξάλλου, ήδη στις πρώτες συλλήψεις μελών της οργάνωσης που πραγματοποιήθηκαν μόλις τον Οκτώβριο του 1967, μεταξύ των οποίων και του Γεράσιμου Νοταρά, αναφερόταν ο υπολογισμός της ενδεχόμενης δύναμης της οργάνωσης σε σχολές και συνοικίες, ενώ τα μέλη χωρίζονταν σε «στενά» και «χαλαρά», όπως αναγράφεται σε φύλλο που βρέθηκε στο γραφείο του τελευταίου μετά την εισβολή των δικτατορικών αρχών.⁶⁵

Τέλος, πριν περάσουμε στην πορεία της οργάνωσης στο εσωτερικό αξίζει να ανοίξουμε μια παρένθεση αναφορικά με την πορεία της οργάνωσης στο εξωτερικό, ώστε να έχουμε μία συνολική εικόνα, χωρίς ωστόσο να προχωρήσουμε σε μία εξαντλητική της παρουσίας που θα ήταν αντικείμενο μίας ξεχωριστής έρευνας. Μέλη της οργάνωσης δραστηριοποιήθηκαν μετά την επιβολή του στρατιωτικού πραξικοπήματος, σε διάφορες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Ο Β. Φίλιας μεταξύ άλλων, αναφέρει τον Σπύρο Μερκούρη και τον Αστέριο Στάγκο στο Λονδίνο, τον Σάκη Ιωαννίδη και τον Γιώργο Σαριδάκη στο

⁶⁴ Γιάννης Φλώρος, «Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την οργάνωση και την πορεία τους», περ. Αντί, ό.π, σ. 49. Και οι υπόλοιπες μελέτες αναφορικά με τις αντιστασιακές οργανώσεις δεν μας προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες. Βλ. ενδεικτικά. Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας*, εκδ. Καπόπουλος, Αθήνα, 1975, σ.267-268, Γιώργος Ν. Γιαννόπουλος, «Οι αντιστασιακές δυνάμεις μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα», στο: Γιαννόπουλος Γιώργος Ν- Clogg Richard (επιμ), ό.π, σ. 278-279, Παναγιώτης Κρητικός, *Αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974*, εκδ: Καλέντης 1996, Αθήνα, σ. 234-236.

⁶⁵ Η έκθεση της ασφάλειας υπάρχει μόνο αποσπασματικά στο βιβλίο του υπαξιωματικού του ναυτικού Αντώνη Κακαρά. Βλ. Αντώνης Κακαράς, *Το Πολεμικό Ναυτικό στη δικτατορία 1967-1974*, Αθήνα, 1997 σ.100.

Άμστερνταμ, τον Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο, ο οποίος διέφυγε μετά τις πρώτες συλλήψεις το Νοέμβριο του 1967, μαζί με τον Νίκο Δημάδη και άλλους στο Παρίσι, όπως και τον Νίκο Ξανθάκη στην Ιταλία. Η δράση της οργάνωσης στο εξωτερικό περιελάμβανε τόσο τις παρεμβάσεις σε θεσμούς, όπως στη «Διεθνή Ένωση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα», όσο και την ενίσχυση της οργάνωσης στο εσωτερικό.⁶⁶ Η οργάνωση στο εξωτερικό, ωστόσο, ξεκίνησε να οργανώνεται σε κλιμάκια μετά την απόδραση του Γ. Μυλωνά στο εξωτερικό.

Ο Σπ. Παπασπηλιόπουλος σε επιστολή του προς τον τελευταίο το Οκτώβριο του 1969 του ανέφερε πως η οργάνωση του εξωτερικού λειτουργούσε «σαν εξάρτημα του εσωτερικού» χωρίς να προχωράει σε μαζική στρατολόγηση έχοντας παρ' όλα αυτά ικανοποιητικό αριθμό μελών.⁶⁷ Επίσης, η πρώτη εγκύκλιος του Κεντρικού Συμβουλίου της οργάνωσης είχε ημερομηνία 10 Ιουλίου 1970. Στην πρώτη εγκύκλιο αναφερόταν ότι το Κεντρικό Συμβούλιο συγκροτήθηκε κατόπιν πρότασης των δυνάμεων του εσωτερικού και παράλληλα να υπάρχει καλύτερος συντονισμός. Τα μέλη του Κ.Σ ήταν 7, εκ των οποίων οι 4 ήταν ο Σπ. Μερκούρης ο Γεώργιος Κριμπάς, ο Γιώργος Μυλωνάς και ο Αστέρης Στάγκος, ενώ οι υπόλοιποι τρεις έμεναν κρυφοί για λόγους ασφαλείας. Παράλληλα, η επικοινωνία με τα μέλη του εσωτερικού θα πραγματοποιούνταν από το Κ.Σ, ενώ όλα τα μέλη της οργάνωσης θα έπρεπε να οργανωθούν σε τοπικές ομάδες και να εκλέξουν έναν υπεύθυνο, ο οποίος θα επικοινωνούσε με το Συμβούλιο. Σε αυτή την πρώτη εγκύκλιο, σχολιαζόταν και οι επαφές με τις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις. Συγκεκριμένα, σημειωνόταν ότι το ΠΑΚ έβλεπε τον αντιστασιακό αγώνα κάτω από το πρίσμα των τριών διακριτών πολιτικά χώρων (Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά), ενώ τη ΔΑ δεν την ενδιέφερε να δηλώσει σε πιο χώρο ανήκει και παράλληλα έβρισκε τη θεωρία των «τριών χώρων» πολιτικά ασύμφορη στην πρακτική της εφαρμογή, και «συντηρητική» στην επίδραση της πάνω στις εξελίξεις.⁶⁸

Στην τρίτη εγκύκλιο αναφερόταν πως στόχος ήταν η ανάπτυξη ενός μαζικού δημοκρατικού κινήματος που θα ήταν ικανό να καταλάβει την εξουσία. Λόγος ύπαρξης της οργάνωσης του εξωτερικού ήταν να ενισχύσει το κίνημα στο εσωτερικό, καθώς ο αγώνας έπρεπε να είναι «ελληνοκεντρικός», ενώ η οργάνωση τασσόταν με τη δυναμική αντίσταση καθώς, η δικτατορία δε θα επέτρεπε «να κλιμακωθεί η πολιτική πράξη αντίστασης σε

⁶⁶ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 130-131.

⁶⁷ Επιστολή Σπ. Παπασπηλιόπουλου προς Γ. Μυλωνά, 24/10/1969, Αρχείο Γ. Μυλωνά.

⁶⁸ 1^η εγκύκλιος, Αρχείο Γ. Μυλωνά, Κ.1 Φ.1, Α.Σ.Κ.Ι.

αντιπολίτευση, και να της πάρει την πρωτοβουλία». ⁶⁹ Όσον αφορά, το Εθνικό Αντιστασιακό Συμβούλιο όπως αναγραφόταν στην τέταρτη εγκύκλιο τον Νοέμβριο του 1970, η οργάνωση αποφάσισε να μην τοποθετηθεί δημόσια καθώς: 1) δεν ήθελε η κοινή γνώμη να νομίζει «ότι έχασε τη σεμνότητα που τη χαρακτηρίζει» και 2) δεν επιθυμούσε να φανεί ότι «τορπιλίζει» τις προσπάθειες συντονισμού ασκώντας κριτική για «υπερβολικό συμβιβασμό στο ΠΑΜ και «αστήρικτο εξτερεμισμό» στο ΠΑΚ. ⁷⁰

Στην πέμπτη εγκύκλιο με χρονολογία 8 Ιανουαρίου 1971, αναγραφόταν πως η ΔΑ προσπάθησε, στις συνομιλίες για το ΕΑΣ, να εξασφαλίσει: 1) ότι πάνω από όλα ο σκοπός ήταν αντίσταση μέσα στην Ελλάδα β) να πετύχει τη δέσμευση όλων των οργανώσεων στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Και γι' αυτούς σήμαινε όχι τον όρο μόνο της Συντακτικής Συνέλευσης για την επόμενη μέρα αλλά «και τον αγώνα για την αποτίναξη του ιμπεριαλιστικού ζυγού, όχι μόνο όσο αφορά τις ιμπεριαλιστικές δεσμεύσεις, αλλά και τις οικονομικές, διπλωματικές και άλλες δεσμεύσεις, που είχαν καθιερώσει την ξένη επέμβαση του τόπου». ⁷¹ Από την τελευταία εγκύκλιο γινόταν ορατή η ριζοσπαστικοποίηση των θέσεων της ΔΑ για τους στόχους μετά την πτώση του καθεστώτος. Η αποστασιοποίηση της οργάνωσης από το ΕΑΣ αποτυπώθηκε στην Γενική Συνέλευση, η οποία ήταν και το ανώτερο όργανο, στο Άμστερνταμ το καλοκαίρι του 1972. Στην εγκύκλιο αναγράφονταν ότι η οργάνωση δεν θα περιόριζε τη δράση της σε οποιονδήποτε τομέα και βαθμό εξαιτίας των αποφάσεων του ΕΑΣ, ενώ η Γ.Σ εξέφραζε την αμφιβολία της για την παραμονή της οργάνωσης στο ενιαίο συντονιστικό όργανο. Σημείωνε ακόμη ότι «σκοπός της οργάνωσης ήταν η εγκατάσταση ενός σοσιαλιστικού συστήματος και η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού καθώς και η πλήρης εξασφάλιση των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών». ⁷²

Η ριζοσπαστικοποίηση των θέσεων της οργάνωσης αποτυπωνόταν και στα δημόσια κείμενα της στο παράνομο φύλλο της. Οι αποστάσεις από τις κινητοποιήσεις για την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος σε συνεργασία με τον πολιτικό κόσμο και ο προσανατολισμός προς τη δημιουργία ενός μαζικού κινήματος διατυπωνόταν σε ενυπόγραφο κείμενο του Φαίδωνα Βεγλερή « Η αντίσταση του λαού και ο ρόλος της Δεξιάς» στο τεύχος του Ιουνίου του 1971. Ο συγγραφέας υπογράμμιζε ότι η «Δεξιά» ούτε ήθελε, ούτε μπορούσε να

⁶⁹ 3^η εγκύκλιος Κεντρικού Συμβουλίου ΔΑ, Αρχείο Γ. Μυλωνά, Κ.1 φ.1, Α.Σ.Κ.Ι.

⁷⁰ 4^η εγκύκλιος Κεντρικού Συμβουλίου ΔΑ, Αρχείο Γ. Μυλωνά, Κ.1 Φ.1, ΑΣΚΙ.

⁷¹ 5^η εγκύκλιος Κεντρικού Συμβουλίου ΔΑ, Αρχείο Γ. Μυλωνά, Κ.1, Φ.1, ΑΣΚΙ.

⁷² Εγκύκλιος (χωρίς αριθμό) Κ.Σ ΔΑ, 10/10/1972, Αρχείο Γ. Μυλωνά Κ.1.Φ1 ΑΣΚΙ.

κινητοποιήσει τις «λαϊκές μάζες» καθώς «κανένας λαός δεν πολεμάει ποτέ στο όνομα δυνάμεων και μιας ηγεσίας που έχει ηττηθεί, ακριβώς γιατί τον έχουν εξαπατήσει». Από την άλλη και να ήθελε να κινητοποιήσει το λαό δεν θα το τολμούσε καθώς «με το λαό που σαρώνει τις δικτατορίες δε σηκώνει πλέον συμβίωση. Σε αυτό το πλαίσιο, η Δεξιά πραγματοποιούσε τον αντιχουντικό της αγώνα σε δύο επίπεδα. Αφενός κινητοποιώντας τη «ξένη εύνοια» και αφετέρου «παρεμποδίζοντας την ανάδειξη νέων δυνάμεων, που θα αμφισβητούσαν τον τίτλο της παραδεγμένης ηγεσίας του τόπου».

Με άλλα λόγια, η Δεξιά ήταν υποχρεωμένη να αναπτύξει «διμέτωπο αγώνα» αφενός ενάντια της δικτατορίας αφετέρου ενάντια του λαού «ΓΙΑΤΙ ΟΝΤΑΣ ΑΡΧΟΥΣΑ ΤΑΞΗ ΘΕΛΕΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΝΟΡΘΩΣΗ. Την παλινόρθωση του παλατιού, της καμαρίλας, της υψηλής στρατιωτικής και πολιτικής ιεραρχίας, των μεγάλων στελεχών του παλιού πολιτικού κόσμου». Σε αυτό το πλαίσιο οι δυνάμεις της Δεξιάς αποτελούσαν «κίνδυνο» για τις «λαϊκές δυνάμεις» καθώς: « ΠΡΩΤΟΝ, ενισχύει τον Ιμπεριαλισμό και τις θέσεις του στην Ελλάδα... ΔΕΥΤΕΡΟΝ εμποδίζει την εξέλιξη και τη χειραφέτηση των λαϊκών δυνάμεων και την κινητοποίηση του πρακτικά και δυναμικά εναντίον της δικτατορίας, άρα ΤΡΙΤΟΝ, έμμεσα ΣΤΗΡΙΖΕΙ ΤΟ ΦΑΣΙΣΜΟ ΕΚΕΙ ΠΟΥ ΤΟΝ ΠΟΝΑΕΙ, ΔΗΛΑΔΗ ΣΤΗΝ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΛΑΟ». Στόχος της αντίστασης επομένως ήταν να χρησιμοποιήσει τη δεξιά μόνο ως «συνοδοιπόρο».⁷³

Σε ανυπόγραφο κείμενο με τίτλο «Το μάθημα», ένα χρόνο αργότερα και πιο συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 1972, ο συγγραφέας «καλούσε το λαό» να οργανωθεί γύρω από τα συνδικαλιστικά αιτήματα, διότι « το μάθημα» της πενταετίας ήταν ότι τόσο ο «πολιτικός αγώνας» εναντίον του καθεστώτος όσο και οι δυναμικές ενέργειες απέτυχαν. Στο ίδιο κείμενο, τα κοινωνικά αιτήματα της ΔΑ κωδικοποιούνταν στο τρίπτυχο: Ελευθερία-Εργασία- Κοινωνική Δικαιοσύνη. Η ελευθερία θα εξασφαλιζόνταν με μαζικές οργανώσεις βάσης στη δουλειά, στα συνδικάτα, στις κρατικές υπηρεσίες και στο στρατό, με «ένα κράτος ελληνικό στηριγμένο στις ελληνικές δυνάμεις» που η ελευθερία του θα ήταν εγγυημένη με νόμους και σύνταγμα. Η εξωτερική πολιτική θα ακολουθούσε το δρόμο της ουδετερότητας « δηλαδή συμμαχία με όλες τις ξένες δυνάμεις που έχουν συμφέρον να αποδιωχθεί από τον ελληνικό χώρο η αναμέτρηση του ιμπεριαλισμού με τους σοβιετικούς». Η εργασία θα εξασφαλιζόνταν μέσω της κρατικής βιομηχανίας, με την εθνικοποίηση του πιστωτικού

⁷³ Φαίδωνας Βεγληρής, « Η αντίσταση του λαού και ο ρόλος της Δεξιάς», εφ. *Δημοκρατική Άμυνα*, Ιούνιος του 1971. (Οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο)

συστήματος και με εργατικό έλεγχο πάνω στις διοικήσεις, ενώ η κοινωνική δικαιοσύνη θα εξασφαλιζόνταν με κοινωνικές παροχές για στέγη υγεία συντάξεις και παιδεία». ⁷⁴ Γίνεται ορατό από το παραπάνω κείμενο ότι η ΔΑ είχε μετατοπιστεί σε ριζοσπαστικότερες θέσεις και πλέον αυτοπροσδιορίζονταν ως μία σοσιαλιστική οργάνωση με αιτήματα την πραγματοποίηση Συντακτικής Συνέλευσης, μετά την πτώση του καθεστώτος, τη δημιουργία μαζικών οργανώσεων στους χώρους δουλειάς και την εθνικοποίηση του πιστωτικού συστήματος, με μια ουδέτερη εξωτερική πολιτική που θα αποσκοπούσε στην «αποτίναξη του ιμπεριαλιστικού ζυγού». Πρόκειται για αιτήματα που προέκρινε και ο Ανδρέας Παπανδρέου μέσω του ΠΑΚ, ωστόσο, στην περίπτωση της ΔΑ δεν υπήρχαν σε υπήρξαν προτάσεις για τη «δημιουργία ενός πολιτικό-στρατιωτικού εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος στα κλασσικά πλαίσια του τρίτου κόσμου». ⁷⁵

⁷⁴ «Το μάθημα», εφ. *Δημοκρατική Άμυνα*, τ. Αύγουστος 1972.

⁷⁵ Ανδρέας Παναζόπουλος, «Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ)» στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *ό.π.*, σ. 144.

Κεφάλαιο 4: Οι δικαστικές περιπέτειες της Δημοκρατικής Άμυνας

4.A. Η «δικαιοσύνη» του δικτατορικού καθεστώτος και οι πολιτικές δίκες.

Με την επιβολή του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, η χούντα προχώρησε σε αναστολή θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος του 1952 και κήρυξη στρατιωτικού νόμου, θέτοντας τη χώρα σε «κατάσταση πολιορκίας». Από την πρώτη μέρα, συνελήφθησαν περίπου 8.300 πολίτες της Αριστεράς και του Κέντρου. Οι συλλήψεις αυτές πραγματοποιήθηκαν κυρίως από την Αστυνομία και τη Χωροφυλακή, χωρίς την ανάμειξη του Στρατού, βάσει καταστάσεων που είχαν συγκροτηθεί από το Γενικό Επιτελείο, με στόχο την αποτροπή «εσωτερικών κινδύνων και ταραχών». Η προσθήκη που έκαναν σε αυτό το σημείο οι πραξικοπηματίες, συνίστατο στη σύλληψη άλλων 68 προσώπων που δεν προβλέπονταν από τα σχέδια, με στόχο «να παραλύσει το καθεστώς». Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν ανώτεροι και ανώτατοι αξιωματικοί, ορισμένοι εκδότες και δημοσιογράφοι καθώς και μέλη της κυβέρνησης και του κοινοβουλίου⁷⁶, από όλο το πολιτικό φάσμα, όπως ο Γ. Παπανδρέου και ο Π. Κανελλόπουλος. Μία από τις πρώτες ενέργειες για τη συγκρότηση των νέων κατασταλτικών μηχανισμών ήταν η ενεργοποίηση του θεσμού των εκτάκτων στρατοδικείων. Στις 25 Απριλίου 1967, συστάθηκαν δέκα έκτακτα στρατοδικεία στις πόλεις: Αθήνα, Τρίπολη, Λαμία, Λάρισα Ιωάννινα, Θεσσαλονίκη, Κοζάνη, Αλεξανδρούπολη, Χανιά, Δράμα. Κατά τη διάρκεια της επταετίας, τα έκτακτα στρατοδικεία και τα εφετεία (που άρχισαν να εκδικάζουν και αυτά υποθέσεις αντιστασιακών ενεργειών) εξέδωσαν συνολικά 4.493 καταδίκες για πράξεις εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος.⁷⁷

Οι δίκες αυτές, όσον αφορά τη νομική τους διάσταση, ήταν δίκες παρωδίες. Αρχικά, οι κατηγορίες που αποδόθηκαν σε όσους οδηγήθηκαν στα έκτακτα στρατοδικεία συνιστούσαν παραβιάσεις είτε των όσων εκτάκτων μέτρων είχαν παραμείνει από τα χρόνια του Εμφυλίου – κυρίως του Αναγκαστικού Νόμου 509- είτε της παραβίασης της στρατιωτικής εντολής, η οποία, απογυμνωμένη από κάθε στοιχείο νομιμότητας, σήμαινε ότι

⁷⁶ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, « Πολιτικοί και δικτατορία της 21ης Απριλίου: μια απόπειρα απογραφής», στο: Πάυλος Σούρλας (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας* (πρακτικά συνεδρίου), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2016, σ. 24.

⁷⁷ Γιώργος Μητροφάνης, « Πολιτικοί κρατούμενοι. Μετεμφυλιακό κράτος δικτατορία», στο: Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 121.

οι πολίτες αξιολογούνταν από το καθεστώς βάση ενός καθήκοντος «πειθαρχίας» και «υπακοής» σε οποιαδήποτε στρατιωτική διαταγή.⁷⁸ Επί της ουσίας, καταδικάστηκαν με βάση ένα αντικομμουνιστικό θεσμικό οπλοστασίο πολίτες από όλο το πολιτικό φάσμα, ακόμη και άνθρωποι γνωστοί για την αρνητική τους τοποθέτηση απέναντι στην Κομμουνιστική Αριστερά, οι οποίοι είχαν συγκρουστεί μαζί της. Επίσης, ο εξωραϊσμός των εκτάκτων στρατοδικείων με τη συμμετοχή δικαστικών και εισαγγελικών λειτουργών ως προέδρων και επιτρόπων απέβη αναποτελεσματικός. Η μειωμένη παρουσία δικαστών (κάποτε ένστολων) σε ένα στρατιωτικό σώμα δεν μπορούσε να προσδώσει νομιμοφάνεια στη λειτουργία τους. Παράλληλα, η παρουσία ως μαρτύρων κατηγορίας πολιτών που υπηρετούσαν σε διάφορες υπηρεσίες ασφαλείας και που είχαν πραγματοποιήσει οι ίδιοι τις ανακρίσεις και τα βασανιστήρια ολοκλήρωνε την εικόνα του τραγελαφικού χαρακτήρα των δικών αυτών και την έλλειψη οποιασδήποτε νομιμοφάνειας.⁷⁹ Ωστόσο, δεν ισχύει πάντα η αναφορά του Νίκου Αλιβιζάτου αναφορικά με την «παντοδυναμία» των βασιλικών επιτρόπων.⁸⁰ Όπως θα γίνει ορατό παρακάτω σε μία από τις δίκες των μελών της οργάνωσης και πιο συγκεκριμένα των 6 μελών της Θεσσαλονίκης, ο βασιλικός επίτροπος αναγνωρίζοντας ελαφρυντικά του πρότερου έντιμου βίου των διωκόμενων πρότεινε μικρότερες ποινές από αυτές που, εν τέλει, επιβλήθηκαν.

Από την άλλη πλευρά, οι δίκες αυτές δεν συνιστούσαν μονοσήμαντα γεγονότα δικονομικού χαρακτήρα. Ταυτόχρονα, μεταβάλλονταν σε βήμα για τους πολιτικούς διωκόμενους ώστε να αναπτύξουν έναν αντιρρητικό λόγο εναντίον του καθεστώτος και να αναδείξουν τα ψεύδη καθώς και τις αυταρχικές πρακτικές του. Σε αυτή την αντιπαράθεση συνέβαλλαν και οι συνήγοροι υπεράσπισης, των οποίων η παρουσία στα στρατοδικεία δεν είχε απλά έναν διεκπεραιωτικό χαρακτήρα. Όπως προαναφέρθηκε, οι μάρτυρες κατηγορίας, ήταν συχνά εκείνοι οι οποίοι υπηρετούσαν στα σώματα ασφαλείας και είχαν αποσπάσει οι ίδιοι τις «ομολογίες» μέσω βασανιστηρίων. Οι συνήγοροι υπεράσπισης κατήγγειλαν την ιδιότητα τους αυτή και κατέθεταν στο στρατοδικείο το κείμενο, υπογεγραμμένο από τον διωκόμενο, ότι η ομολογία του ήταν προϊόν των κακουχιών που είχε υποστεί. Την πλήρη έκθεση των βασανιστηρίων τη διοχέτευαν παράλληλα στους παρακολουθούντες τη δίκη

⁷⁸ Χριστόφορος Δ. Αργυρόπουλος, « Δίκες και βασανιστήρια στη διάρκεια της δικτατορίας», στο: Παύλος Σούρλας (επιμ.), *ό.π.*, 425.

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 426.

⁸⁰ Νίκος Αλιβιζάτος, *ό.π.*, σ. 636.

δημοσιογράφους (κρυφούς πρακτικογράφους) και, σε λίγες ώρες, οι καταγγελίες για τα βασανιστήρια αναμεταδίδονταν από τους ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς.⁸¹

Οι ίδιοι οι συνήγοροι υπεράσπισης δεν απέφευγαν, με τη σειρά τους, τις απειλές για τη στάση που κρατούσαν στα στρατοδικεία. Ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος σημείωνε μεταξύ άλλων: «Στα έκτακτα στρατοδικεία μας γίνονταν ο “βίος αβίωτος” και μερικοί από εμάς μετά από κάθε δίκη οδηγούμεθα βιαίως ή εκαλούμεθα με ησουϊτική ευπρέπεια στην Ασφάλεια, άλλοτε στην ΕΣΑ και τότε στο παράρτημα της Ασφάλειας της γειτονιάς μας, για να μας “υποδεικνύουν” εκάστοτε τους κινδύνους που διατρέχαμε ως υπερασπιστές».⁸² Βέβαια, οι δικωτικές αρχές πολλές φορές δεν περιοριζόνταν απλά στις απειλές αλλά προχωρούσαν και σε διώξεις εναντίον των δικηγόρων. Ο Κώστας Κυζιρίδης συνελήφθη κατά τη διάρκεια της δίκης της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αθηνών, καταδικάστηκε και οδηγήθηκε στη συνέχεια στη φυλακή καθώς αμφισβήτησε τη νομική επιχειρηματολογία, την έλλειψη αντικειμενικότητας και αμεροληψίας του εκτάκτου στρατοδικείου. Ομοίως και ο Γιώργος Β. Μαγκάκης, από συνήγορος υπεράσπισης κάθισε στο εδώλιο του κατηγορουμένου, καθώς ανέφερε χαμηλόφωνα σε συνάδελφο του ότι δε θα γινόταν διακοσμητικό στοιχείο της δίκης.⁸³

Παράλληλα, οι πολιτικές δίκες εξυπηρετούσαν και την ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Το ρόλο αυτό της ενημέρωσης, μέχρι το 1969, και την άρση της προληπτικής λογοκρισίας τον επιτελούσε ο παράνομος αντιδικτατορικός τύπος. Μέσα από τις σελίδες του, η ελληνική και η διεθνής κοινή γνώμη ενημερώνονταν για τα πεπραγμένα της χούντας: καταγγελίες για συλλήψεις που δεν είχαν ανακοινωθεί στην Ασφάλεια και πληροφορίες για βασανιστήρια που δεν έβρισκαν θέση στο λογοκριμένο Τύπο. Τοποθετημένα ανάμεσα σε άσχετα χαρτιά, τα παράνομα φύλλα ταξίδευαν στο εξωτερικό ενημερώνοντας τη διεθνή κοινή γνώμη για την κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα. Ξενόγλωσσα αντιδικτατορικά περιοδικά, όπως το *Athens Press Libre*, το *Greek Observer*, το *Greek Report*, το *Hellenic Review*, συντέλεσαν καθοριστικά στην ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης και στην αφύπνιση των συνειδήσεων των πολιτών άλλων χωρών. Τέλος, σημαντική για την ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης

⁸¹ Βλ. Γ. Β. Μαγκάκης, « Σκόρπιες αναμνήσεις από την Αντίσταση στην 7χρονη τυραννίδα», περ. *Αντί*, τ. 344, περ. Β', σ. 42-44.

⁸² Περικλής Ροδάκης, *Οι δίκες της Χούντας*, Δημοκρατικοί καιροί, τ. Α, Αθήνα, 1975, σ.15.

⁸³ Χριστόφορος Δ. Αργυρόπουλος, « Δίκες και βασανιστήρια στη διάρκεια της δικτατορίας», στο: Παύλος Σούρλας (επιμ.), *ό.π.*, σ. 427.

στάθηκε και η συμβολή των εκπροσώπων διεθνών και ευρωπαϊκών οργανώσεων όπως του Denis Langlois που είχε παρευρεθεί στη δίκη της Εθνικής Αντίστασης το Νοέμβριο του 1968 ως παρατηρητής του Συνδέσμου για τα ανθρώπινα δικαιώματα.⁸⁴

Η άρση της προληπτικής λογοκρισίας δε σήμαινε ότι μπορούσαν να δημοσιεύονται τα πάντα. Η ανοιχτή κριτική προς το καθεστώς επέσυρε συνέπειες, που εκκινούσαν από την κατάσχεση και την απαγόρευση κυκλοφορίας του εντύπου μέχρι τις συλλήψεις και τις δίκες των κατά νόμο υπευθύνων.⁸⁵ Οι εκδότες και οι αρθρογράφοι, επομένως, έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικοί στις διατυπώσεις τους κινούμενοι στο μεταίχμιο της «νομιμότητας» και της «παρανομίας» που επέβαλε το καθεστώς. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Χρήστου Ζαφείρη, ο οποίος αρθρογραφούσε στην εφημερίδα Θεσσαλονίκη, του συγκροτήματος Βελλίδη. Ύστερα από τις επιπλήξεις της ΚΥΠ για την αρθρογραφία του, ο εκδότης Γιάννης Βελλίδης του ζήτησε να «χαμηλώσει τους τόνους» ενώ στη συνέχεια τον απέλυσε.⁸⁶

Η πρώτη δίκη της οποίας δημοσιεύτηκαν τα πρακτικά ήταν η δίκη για την απόπειρα δολοφονίας ενάντια του δικτάτορα Παπαδόπουλου από τον Αλέκο Παναγούλη, η οποία ξεκίνησε στις 3 Νοεμβρίου και ολοκληρώθηκε στις 17 Νοεμβρίου 1968. Η δημοσίευση, η οποία έγινε σε εποχή πλήρους προληπτικής λογοκρισίας είχε ως στόχο την ανάδειξη της πράξης του Παναγούλη, αλλά και γενικότερα της αντιδικτατορικής δράσης, ως εγκληματικής και ανθρωποκτόνας, ενώ παράλληλα ήθελε να επιβεβαιώσει και την ισχύ του καθεστώτος. Συνολικά, οι Απριλιανοί συνωμότες μέσω της δημοσιοποίησης των δικών, αναζητούσαν έναν μανδύα νομιμοποίησης για να καλύψουν τον αντιδημοκρατικό τρόπο που λειτουργούσε το καθεστώς. Η Διεθνής Αμνηστία, ήδη από το Δεκέμβριο του 1967, είχε στείλει εκπροσώπους στην Ελλάδα με αφορμή την «αμνηστία» που είχε παραχωρήσει το καθεστώς, η οποία αποδείχθηκε «απάτη», εφόσον από τους 4.000 πολιτικούς κρατούμενους ελάχιστοι είχαν αφεθεί ελεύθεροι. Ενώ τέλη Ιανουαρίου του 1968 η οργάνωση εξέδωσε λεπτομερή έκθεση βασισμένη σε έρευνα που είχε γίνει στην Ελλάδα.⁸⁷ Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε

⁸⁴ Βλ. Denis Langlois, *Αλέκος Παναγούλης. Το αίμα της Ελλάδας*, μτφ. Νεκταρία Θωμαδάκη, Στέλλα Χαριτοπούλου, Παπαζήσης, Αθήνα, 2017.

⁸⁵ Αναλυτικότερα βλ. Γιάννης Τζαννετάκος, «Αντίσταση- Αντιπολίτευση: Ο Τύπος, η λογοκρισία, η (αντι)προπαγάνδα», στο: Παύλος Σούρλας (επιμ), *ό.π.*, σ. 197-215.

⁸⁶ Βλ. Χρήστος Ζαφείρης, *“Αντεθνικώς δρώντες...” 1971-1974. Η Θεσσαλονίκη στα χρόνια της χούντας και η εξέγερση του Πολυτεχνείου της*, εκδ: Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011. Πιο συγκεκριμένα κεφ.1: «Η προσωπική μαρτυρία από την εφημερίδα Θεσσαλονίκη», σ. 22-41.

⁸⁷ Τζέιμς Μπεκετ, *Βαρβαρότητα στην Ελλάδα 1967-1969*, μτφρ. Καραογλάν Φράγκω Ποντίκι, Αθήνα, 1997, σ. 12.

παρακάτω με τη σκιαγράφηση των δικών της ΔΑ, το αποτέλεσμα ήταν μάλλον το αντίθετο, από αυτό που επιθυμούσε το καθεστώς.

4.B. Οι δίκες της Δημοκρατικής Άμυνας

Τα πρακτικά των πολιτικών δικών που δημοσιεύτηκαν την περίοδο της επταετούς δικτατορίας είναι ένα υλικό το οποίο δεν είχε κεντρίσει, μέχρι στιγμής, το ερευνητικό ενδιαφέρον. Όπως έχει προαναφερθεί και παραπάνω, στόχος της εξέτασης του συγκεκριμένου υλικού δεν είναι να ανασυστήσουμε την πορεία της οργάνωσης. Τα κατηγορητήρια ενέχουν πληροφορίες οι οποίες δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και στόχευαν στην επιβολή μεγαλύτερων ποινών εναντίον των διωκόμενων. Από την άλλη πλευρά και οι απολογίες των κατηγορουμένων στόχευαν είτε στο να ελαφρύνουν τη θέση τους και να αποφύγουν την κατηγορία της συνωμοτικότητας, είτε να προστατεύσουν πολίτες που βρίσκονταν διωκόμενοι χωρίς απαραίτητα να έχουν εμπλακεί στην οργάνωση. Επιπροσθέτως, δε διαθέτουμε στοιχεία για όλες τις δίκες της οργάνωσης ή τουλάχιστον για όλα τα πρόσωπα που συνδέθηκαν με τη ΔΑ. Για παράδειγμα, τον Αύγουστο του 1968 καταδικάστηκαν για τη συμμετοχή τους στη ΔΑ δυο αξιωματικοί, ο λοχαγός Ιωάννης Ζερβόπουλος και ο υπολοχαγός Χρήστος Χαραλαμπίδης οι οποίοι είχαν αναπτύξει προπαγανδιστική δράση μεταξύ των αξιωματικών εναντίον της δικτατορίας ενώ, σύμφωνα με το Β. Φίλια, ο Ι. Ζερβόπουλος είχε έρθει σε επαφή με τη ΔΑ από τις αρχές του 1968 και ενημέρωσε τον Χ. Χαραλαμπίδη. Οι δύο αξιωματικοί συνελήφθησαν στα τέλη Απριλίου, με ενοχοποιητικά στοιχεία προκηρύξεις της ΔΑ και μαγνητοφωνημένα αντιχουντικά συνθήματα.⁸⁸

Παρακάτω, θα επικεντρωθούμε στις τέσσερις δίκες των μελών της οργάνωσης που υπήρχαν είτε ιδρυτικά μέλη είτε πρόσωπα, που θα λέγαμε, δραστηριοποιήθηκαν συνολικότερα στα πλαίσια της οργάνωσης. Στην πρώτη δίκη ήταν μεταξύ των κατηγορουμένων ο Γεράσιμος Νοταράς, ο Χαράλαμπος Πρωτοπαππάς και ο υπαξιωματικός του Ναυτικού Ανδρέας πολίτης, τον Ιούλιο του 1968. Η δεύτερη δίκη τον Νοέμβριο του ίδιου έτους αφορούσε τα μέλη της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη, όπως ο Στέλιος Νέστωρας και ο Παύλος Ζάννας. Στη Τρίτη δίκη που ακολούθησε τον Μάιο του 1969 μεταξύ των διωκόμενων βρέθηκαν η δημοσιογράφος Λένα Δουκίδου ο πάρεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Σπύρος Πλασκοβίτης και ο κοινωνιολόγος Βασίλης Φίλιας. Η μεγαλύτερη και σημαντικότερη δίκη της οργάνωσης πραγματοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1970 όπου μεταξύ

⁸⁸ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 137-138.

των κατηγορουμένων βρέθηκαν ο Σάκης Καραγιωργας, ο Γιώργος Αλέξανδρος Μαγκάκης και πολλοί άλλοι/άλλες.

Όσον αφορά τις δίκες της ΔΑ επιλέξαμε να κοιτάξουμε 4 εφημερίδες: τον καθεστωτικό *Ελεύθερο Κόσμο*, την φιλοκαθεστωτική *Εστία*, και τις δύο κεντρώες εφημερίδες *Το Βήμα* και τη *Μακεδονία*, ώστε να διαπιστώσουμε το χώρο που καταλάμβαναν οι δίκες στις στήλες των εφημερίδων καθώς και το εύρος της λογοκρισίας. Κατά κανόνα, και όπως ήταν αναμενόμενο ο *Ελεύθερος Κόσμος* και η *Εστία* επέλεξαν να αφιερώσουν ελάχιστο χώρο για τις δίκες στις τελευταίες σελίδες των φύλλων τους. Αντίστροφα, *Το Βήμα* και η *Μακεδονία* ανέφεραν περισσότερες πληροφορίες, στο πλαίσιο που τους επέτρεπε η λογοκρισία φυσικά, ενώ το σχετικό άρθρο δημοσιεύονταν στο πρωτοσέλιδο. Τέλος, να σημειώσουμε πως η μόνη δίκη της οργάνωσης που πραγματοποιήθηκε μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας ήταν η δίκη των 35 μελών τον Μάρτιο του 1970. Παρ' όλα αυτά, για αδιευκρίνιστο λόγο στην εφημερίδα *Μακεδονία* δημοσιεύτηκαν οι καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας, των μαρτύρων υπεράσπισης οι απολογίες των κατηγορουμένων, αλλά όχι οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπεράσπισης.

Η πρώτη δίκη μελών της οργάνωσης πραγματοποιήθηκε στις 3 με 8 Ιουλίου, στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών. Η παραπεμπτική διαταγή του Α.Π.Α.Ε.Σ.Α.⁸⁹ προς τον βασιλικό επίτροπο του Εκτάκτου Στρατοδικείου Αθηνών περιλαμβάνει 31 άτομα: τον Γεράσιμο Νοταρά, τον Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο, τον Κωνσταντίνο Σοφούλη, τον Κωνσταντίνο Καλλιγά, τον Χρήστο Ροκόφυλλο, τον Βασίλη Φίλια, τον Χαράλαμπο Πρωτοπαπά, τον Κωνσταντίνο Τσακαρέστο, τον Γιώργο Σοφό, τον Εμμανουήλ Δελούκα, τον Αλέξανδρο Φεράλδη, τον Ανδρέα Πολίτη, τον Παναγιώτη Καρακιτσάκη, τον Ιωάννη Οικονομάκη, τον Ιωάννη Γιαμπουράνη, τον Βασίλειο Τζήμα, τον Αθανάσιο Μαυροβουνιώτη, τον Γεώργιο Κατσούγκρη, τον Βασίλειο Παντελή, τον Ν. Βρούζα, τον Σουλιώτη, τον Β. Παπαδημητρίου, τον Ευστάθιο Ρέκκα, τον Ιωάννη Μαρμαρινό, τον Αντώνη Μαργαρίτη, τον Νικόλαο Μέξα, τον Ανδρέα Σκάλτσα, τον Κώστα Κυριάκη, τον Κ. Ραυτόπουλο, τον Ε. Σοφατζή και τον Μ. Αναστασάκη. Η πρόταση του Α.Π.Α.Ε.Σ.Α ήταν να μην απαγγελθεί κατηγορία εναντίον του Χ. Ροκόφυλλου, του Εμ. Δελούκα, του Κ. Καλλιγά,

⁸⁹ Ασκών Ποινική Αγωγή στο Έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών

του Α. Φεράλδη, του Ν. Βρούζα, του Κ. Ραυτόπουλου του Ε. Σοφατζή, του Μ. Αναστασάκη και του Σουλιώτη «ελλείπει αποχρώσεων ενδείξεων ενοχής».⁹⁰

Στο εδώλιο του κατηγορουμένου κάθισαν, εν τέλει, 21 άτομα, εκ των οποίων οι 6 ήταν πολίτες μέλη της οργάνωσης και πιο συγκεκριμένα ο Γ. Νοταράς, ο Χ. Πρωτοπαππάς, ο Χαράλαμπος Ντόλκας, ο Κ. Τσακαρέστος, ο Γιώργος Σοφός και ο Κ. Σοφούλης. Οι άλλοι 15 ήταν υπαξιωματικοί του βασιλικού ναυτικού κλιμακίου της οργάνωσης, που είχε συγκροτηθεί μετά από επαφή του Γ. Νοταρά με τον Αρχικελευστή Αν. Πολίτη. Κατηγορήθηκαν όλοι για παράβαση του Α.Ν 509/47 και πιο συγκεκριμένα για σύσταση «αντεθνικής» οργάνωσης με την επωνυμία Δημοκρατική Άμυνα και με σκοπό την ανατροπή του καθεστώτος δια βίαιων μέσων, οργανώνοντας «συνωμοτικούς» πυρήνες, κατασκευάζοντας εκρηκτικούς μηχανισμούς και διανέμοντας προκηρύξεις.⁹¹

Στη δίκη παρευρέθηκαν ως μάρτυρες υπεράσπισης πρώην υπουργοί, χωρίς να αναφέρονται τα ονόματά τους, ο καθηγητής Δικαίου του πανεπιστημίου της Λωζάννης Μπρίντεκ και συγγενείς των κατηγορουμένων. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, κατέθεσαν ότι δε γνώριζαν τίποτα για τη συγκεκριμένη οργάνωση και αναφέρθηκαν στον πρότερο έντιμο βίο των κατηγορουμένων. Μάλιστα, οι γονείς των διωκόμενων υπαξιωματικών που εξετάστηκαν βεβαίωσαν ότι τα παιδιά τους ουδέποτε παραπονέθηκαν για βασανιστήρια και ότι η διαβίωσή τους ήταν άριστη [sic]. Από τους διωκόμενους, ο Γ. Νοταράς αποδέχτηκε ότι ήταν μέλος της οργάνωσης και είχε πραγματοποιήσει επαφές με κάποιους από τους κατηγορουμένους, ωστόσο αρνήθηκε ότι ήταν εκ των ηγετικών μελών της. Ο Χ. Πρωτοπαππάς, αφού διατύπωσε τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις και αναφέρθηκε στη δραστηριότητά του στο παρελθόν, αποδέχτηκε ότι ήταν μέλος της οργάνωσης από τις αρχές Σεπτεμβρίου του 1967.

Ομοίως έπραξε και ο Κ. Σοφούλης, στην οικία του οποίου βρέθηκαν ο πολύγραφος και έντυπα της οργάνωσης. Αντιθέτως, ο Κ. Τσακαρέστος αρνήθηκε τη συμμετοχή του στην οργάνωση, καθώς διαφώνησε με την «ένοπλη πάλη» και τη συνεργασία με άλλα κόμματα, μη αποκλειόμενης της ΕΔΑ. Ο Χ. Ντόλκας υποστήριξε και αυτός ότι δεν ήταν μέλος της οργάνωσης, καθώς έδινε εξετάσεις στο Πολυτεχνείο και είχε αποφασίσει να αναστείλει

⁹⁰ Οι πληροφορίες που παρατίθενται από τον αξιωματικό του ναυτικού Αντώνη Α. Κακαρά είναι βασισμένες από το παραπεμπτικό του Α.Π.Α.Ε.Σ.Α προς το έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών, από το οποίο ο συγγραφέας έχει χρησιμοποιήσει αποσπάσματα και δεν υπάρχει αυτούσιο. Όπως γίνεται ορατό υπάρχουν και κάποιες ελλείψεις. Ο Χαράλαμπος Ντόλκας ενώ βρίσκεται μεταξύ των κατηγορουμένων δεν υπάρχει στο παραπεμπτικό. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις λείπουν τα μικρά ονόματα των υπαξιωματικών του ναυτικού. Βλ. Αντώνης Α. Κακαράς, *ό.π.*, σ. 101-105.

⁹¹ «21 άτομα δικάζονται εις το έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών», εφ. *Μακεδονία*, 4/7/1968, σ. 1.

οποιαδήποτε πολιτική του δραστηριότητα. Τέλος, ο Α. Πολίτης αποδέχτηκε ότι ήταν μέλος της οργάνωσης και ότι μοίρασε προκηρύξεις στους υπαξιωματικούς ενώ προσέθεσε ότι κατασκεύασε δύο «κροτίδες» και τις τοποθέτησε στην Πλατεία Αμερικής και σε μία εγειρόμενη πολυκατοικία.⁹² Οι απολογίες των υπολοίπων αξιωματικών δεν υπάρχουν στο δημοσίευμα, καθώς επίσης και του Γ. Σοφού.

Στην αγόρευση του, ο βασιλικός επίτροπος Αναστασόπουλος, ζήτησε την καταδίκη τεσσάρων μόνο κατηγορουμένων και την αθώωση των υπολοίπων. Πιο συγκεκριμένα, ζήτησε ποινή φυλάκισης 10 ετών για τον Γ. Νοταρά, 6 ετών για τον Κ. Σοφούλη, 12 ετών για τον Α. Πολίτη και 4 ετών για τον Γ. Σοφό με αναστολή. Η αδυναμία να στοιχειοθετηθεί η κατηγορία για παράβαση του Α.Ν 509 εναντίον των κατηγορουμένων επιχειρήθηκε να διασκεδαστεί από τον βασιλικό επίτροπο κάνοντας διάκριση μεταξύ κομμουνιστών και «αρνησιπατρίδων» κατηγορώντας τους ως «συνοδοιοπόρους» του κομμουνισμού: «Είναι βέβαιον ότι υπήρξαν αντιδράσεις οι οποίες εκκινήθηκαν εις ένα χώρο εθνικών και ουδείς είπεν ότι η επανάσταση είναι εκτός του πλαισίου του έθνους. Απόδειξις η μαρτυρία των προσελθόντων ενόπιον του στρατοδικείου πρώην πολιτικών ανδρών. Υπάρχουν, όμως, και εκείνοι οι οποίοι θεωρούν την Επανάστασιν ως εχθρό κατακτήσαντα την χώραν. Και αυτοί είναι πρώτα μεν οι κομμουνισταί και δεύτερον οι αρνησιπατρίδες. Ο κομμουνισμός θα ξεριζώσει το έθνος οι αρνησιπατρίδες αποβλέπουν εις τον εξανδραποδισμό του έθνους. Δια αυτό και μόνο το λόγο η εθνική κυβέρνησις είναι εντός των πλαισίων του έθνους. Ο κομμουνισμός δεν δύναται να αντιμετωπίσει ευθέως τον άνθρωπον και την αλήθεια. Η βία και το ψεύδος είναι τα όπλα του. Όταν η βία προ εικοσαετίας ηττήθει ήρχισε το ψεύδος. Και αυτό είναι το μέτωπον. Η συνοδοιορία, η οποία εστηρίχθη επί των πάσης πολιτικής αποχρώσεως ανθρώπων, οι οποίοι απώλεσαν την ψυχραιμίαν των και την ψυχήν των».⁹³

Αναφερόμενος σε καθέναν ξεχωριστά, ο βασιλικός επίτροπος αναγνώρισε ελαφρυντικά στο Χ. Πρωτοπαππά, καθώς ήταν σοσιαλιστής και στο παρελθόν είχε απομακρύνει τη σοσιαλιστική του ομάδα από το κομμουνιστικό μέτωπο, ενώ για τη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν διαπιστωμένο πως ο κατηγορούμενος διατηρούσε επιφυλάξεις. Για τον Σοφούλη αποδέχτηκε ότι δεν ήταν κομμουνιστής, αλλά γνώριζε τις τοποθετήσεις της οργάνωσης και δεν απομακρύνθηκε. Ο Γ. Νοταράς θεωρήθηκε αρχηγός της

⁹² «Ήρχισαν να απολογούνται οι δικαζόμενοι εις Αθήνας ενόπιον του στρατοδικείου», εφ. *Μακεδονία*, 5/7/1968, σ. 1.

⁹³ «Η αγόρευσις του βασιλικού επιτρόπου εις την δίκην των 21 κατηγορουμένων», εφ. *Μακεδονία*, 9/7/1968, σ. 7.

«έξωθεν οργανώσεως» ενώ ο Γ. Σοφός κατηγορήθηκε ότι ήταν κατασκευαστής των εκρηκτικών μηχανισμών. Ο Αν. Πολίτης κατηγορήθηκε ως ένοχος με επαυξημένη ευθύνη καθώς, όντας μέλος των ενόπλων δυνάμεων, έπρεπε να γνωρίζει καλύτερα τον «χαμαιλεοντισμό» του κομμουνισμού. Για τους λοιπούς κατηγορουμένους υπαξιωματικούς του βασιλικού ναυτικού, ο επίτροπος δέχτηκε για ορισμένους από αυτούς την παράβαση του υπ. 1 προκηρύξεως του ΓΕΣ, το αδίκημα, όμως, είχε αμνηστευθεί.⁹⁴ Το παραπάνω δημοσίευμα ήταν σαφώς λογοκριμένο, καθώς έλειπαν οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπεράσπισης, οι καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης ενώ υπήρχαν οι απολογίες των διωκόμενων μόνο αποσπασματικά.

Στη μαρτυρία του Τζέμς Μπέκετ, δικηγόρου και εκπροσώπου της Διεθνούς Αμνηστίας, συμπεριλαμβάνονται ωστόσο η μαρτυρία του Γ. Νοταρά και η δήλωσή του για τα βασανιστήρια που υπέστη. Στην απολογία του ανέφερε μεταξύ άλλων: «Είναι αλήθεια ότι είμαι μέλος της “Δημοκρατικής Άμυνας”. Είναι γεγονός ότι αντιτίθεμαι στην παρούσα κυβέρνηση. Αλλά η αντίθεση μου στην κυβέρνηση δεν υποκινήθηκε από την πρόθεσή μου ανατροπής της καθεστηκυίας πολιτικής και κοινωνικής τάξης. Οι ενέργειές μου παρακινήθηκαν από την βαθειά πίστη μου στη δημοκρατία, στα ανθρώπινα δικαιώματα και την ελευθερία. Είμαι πεπεισμένος ότι ακριβώς η βίαιη κατάληψη της εξουσίας από μια μικρή μειοψηφία είναι που δίδει επιχειρήματα σ’ εκείνους που πράγματι επιθυμούν την ανατροπή της κοινωνικής τάξης». Στη συνέχεια, με παρόντες στο δικαστήριο ξένους παρατηρητές, υπέβαλε αίτημα για να γίνει γνωστό το τι είχε συμβεί στο παροπλισμένο πολεμικό πλοίο Έλλη, όπου βρισκόταν κρατούμενος, και αποκήρυξε την ομολογία του επειδή είχε αποσπασθεί με βασανιστήρια.⁹⁵ Όπως προαναφέρθηκε, στις φυλακές οδηγήθηκαν μόνο 3 από τους 21 διωκόμενους. Ο Χ. Πρωτοπαπάς, παρά το γεγονός ότι δήλωσε πως ήταν μέλος της οργάνωσης, δέχτηκε την ποινή των 4 ετών με τριετή αναστολή. Ο Παναγιώτης Κρητικός αναφέρει ότι ο Χ. Πρωτοπαπάς, ο Κ. Τσακαρέστος και ο Χ. Ντόλκας κρίθηκαν «μη επικίνδυνοι για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια», καθώς θεωρήθηκε ότι ενέπιπταν στην αμνηστία που είχε δώσει ο Παπαδόπουλος. Ειδικότερα για τον Χ. Πρωτοπαπά, η απόφαση

⁹⁴ Αγνώστου, «Η αγόρευσι του βασιλικού επιτρόπου εις τη δίκη των 21 κατηγορουμένων», εφ. *Μακεδονία*, 9/7/1968, σ.7. Δεν διευκρινίζεται στο δημοσίευμα ποια είναι η υπ. 1 προκήρυξη του ΓΕΣ.

⁹⁵ Τζέμς Μπέκετ, *ό.π.*, σ. 86-87.

πιθανόν να συνδεόταν με τις πιέσεις που ασκούσε το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (SPD) για την απελευθέρωσή του.⁹⁶

Η δεύτερη δίκη μελών της οργάνωσης και πιο συγκεκριμένα εκείνων της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε τέσσερις μήνες αργότερα, στις 6 Νοεμβρίου 1968, και ολοκληρώθηκε στις 12 του ίδιου μήνα στο έκτακτο στρατοδικείο Θεσσαλονίκης. Σε αντίθεση με την προηγούμενη δίκη και παρά το γεγονός ότι πραγματοποιήθηκε σε καθεστώς λογοκρισίας, δημοσιεύτηκαν τα πρακτικά της, ή καλύτερα, υπάρχουν οι απολογίες των διωκόμενων, οι καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης, αλλά όχι οι αγορεύσεις των συνηγόρων υπεράσπισης. Όσον αφορά τη σύνθεση του δικαστηρίου, πρόεδρος ήταν ο Φωκίων Καραπάνος και βασιλικός επίτροπος ο Αθανάσιος Ανδρεουλάκος (αντιεισαγγελέας πρωτοδικών Θεσσαλονίκης). Στρατοδίκες ορίστηκαν οι: Γεώργιος Παπαδημητρόπουλος (αντισυνταγματάρχης πεζικού), Μιχαήλ Γιαλατάκης (αντ/ρχης πεζικού), Παναγιώτης Πανουριάς (ταγματάρχης πεζικού) και ο Απόστολος Ευάγγελος (ταγματάρχης πεζικού).

Τα μέλη της ΔΑ που κάθισαν στο εδώλιο του κατηγορουμένου ήταν: ο Στέλιος Νέστορας (ετών 35), δικηγόρος, ο Γιώργος Σιπητάνος (ετών 31), πτυχιούχος πολιτικών επιστημών, ο Παύλος Ζάννας (ετών 39), επιχειρηματίας, ο Κωνσταντίνος Πύρζας, καθηγητής Αγγλικών, ο Σωτήρης Δέδες (ετών 35), δικηγόρος και ο Αργύρης Μαλτσιδής (ετών 31), υπομηχανικός. Όλοι οι διωκόμενοι παραπέμφθηκαν για παράβαση του ΑΝ. 509/47 υπό την επιβαρυντική περίπτωση της πραγματοποίησης ανατροπής του καθεστώτος δημοσίως και δια του τύπου. Ο Στ. Νέστορας και ο Γ. Σιπητάνος κατηγορήθηκαν ως *αρχηγοί* της οργάνωσης, ο Παύλος Ζάννας, ως *οδηγός* και οι υπόλοιποι τρεις ως *απλοί συστασιώτες*.⁹⁷

Και σε αυτή τη δίκη παρευρέθησαν εκπρόσωποι ευρωπαϊκών και διεθνών οργανώσεων και πιο συγκεκριμένα: ο Εντμον Μάρτιν Άχαρντ, καθηγητής πανεπιστημίου της Γενεύης, ο Πιερ Λαγκλουά, εκπρόσωπος του Δικηγορικού Συλλόγου του Παρισιού, ο Ζανίν Λαγκός, δικηγόρος εκπρόσωπος της Διεθνούς Ενώσης Νομικών, ο Καρλ Χέινζ Μπεκστίγκελ, νομικός εκπρόσωπος του Παγκόσμιου Ιδρύματος Εξυπηρέτησης Πανεπιστημίων και ο Βρετανός βουλευτής Ντέρεκ Πέιτζ. Τέλος, συνήγοροι υπεράσπισης κλήθηκαν οι: Ν. Γερογιάννης, Αθ. Βουτυράς, Ε. Μαθιουδάκης, Β. Σιπητάνος και Π. Δέδες.

Αρχικά κατέθεσαν οι μάρτυρες κατηγορίας και πιο συγκεκριμένα ο Βασίλης Καραμήτσος, ανθυπασπιστής της Εθνικής Ασφάλειας, και ο Βασίλειος Μήτσου,

⁹⁶ Παναγιώτης Κρητικός, *Αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974*, Καλέντης, Αθήνα, 1996, σ. 234-236.

⁹⁷ «Δικάζονται εξ Θεσσαλονικείς δια παράνομους ενέργειας», εφ. *Μακεδονία*, 7/11/1968, σ.1.

υπομοίραρχος της Εθνικής Ασφάλειας. Όπως έχει προαναφερθεί, οι μάρτυρες κατηγορίας ήταν εκείνοι οι οποίοι είχαν πραγματοποιήσει τις ανακρίσεις και τα βασανιστήρια των διωκόμενων. Στο παράνομο φύλλο της οργάνωσης αναγραφόταν πως ο Βασίλης Καραμήτσος είχε βασανίσει μεταξύ άλλων τον Στ. Νέστορα, τον Γ. Σιπητάνο και τον Κ. Πύρζα στη Γενική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης αλλά και στο Γ' Σώμα Στρατού.⁹⁸ Ο Β. Μήτσου ανέφερε, μεταξύ άλλων, πως μέλη της οργάνωσης ήταν και οι Νίκος Λεβεντάκης, Ιωάννης Μέλφος και Γιώργος Σωσσίδης. Ο Ι. Μέλφος και ο Γ. Σωσσίδης κατέθεσαν μαζί με άλλους που είχαν συναναστροφές με την οργάνωση ως μάρτυρες κατηγορίας. Σε ξεχωριστό κεφάλαιο θα αναφερθούμε στο πώς μέλη της οργάνωσης έφτασαν να καταθέσουν ως μάρτυρες κατηγορίας.

Στη συνέχεια ακολούθησαν οι μάρτυρες υπεράσπισης, όπου ανάμεσά τους βρίσκονταν και προβεβλημένα πρόσωπα, όπως ο πρώην υπουργός Ευάγγελος Αβέρωφ, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γιώργος Σαββίδης, ο διευθυντής του Ιδρύματος Ερευνών Χερσονήσου του Αίμου Βασίλης Λάουρδας και ο Γενικός Διευθυντής της Εθνικής Τράπεζας Βασίλης Χατζηκυριακού. Οι καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης περιορίστηκαν στην αναφορά του πρότερου έντιμου βίου των πολιτικών διωκόμενων καθώς και στην προσήλωσή τους στα «εθνικά ιδεώδη». Ο Ε. Αβέρωφ, που κατέθεσε ως μάρτυρας υπεράσπισης του Π. Ζάννα, ανέφερε μεταξύ άλλων: «Με τον κατηγορούμενο Ζάννα είχαμε διαφόρους πολιτικές τοποθετήσεις, διαφωνήσαμε πολλάκις. Αλλά ένα πράγμα μπορώ να καταθέσω μετά βεβαιότητας. Είναι φλογερός πατριώτης και βαθύτατα αντικομμουνιστής». Στη συνέχεια δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει το υψηλό μορφωτικό του επίπεδο καθώς και την επιτυχημένη επαγγελματική σταδιοδρομία του. Ομοίως, ο Βασίλης Λάουρδας, ο οποίος κατέθεσε υπέρ του Νέστορα, υπογράμμισε τον εθνικό χαρακτήρα του άρθρου του κατηγορουμένου αναφορικά με το νομικό καθεστώς της Μακεδονίας, που δημοσιεύτηκε το 1962 στο περιοδικό του Ι.Μ.Χ.Α.⁹⁹

Μετά το τέλος των καταθέσεων των μαρτύρων υπεράσπισης, ακολούθησαν οι απολογίες των κατηγορουμένων, οι οποίες δεν είχαν όλες την ίδια δυναμική και έκταση. Ο Α. Μαλτσίδης ανέφερε ότι το ενδιαφέρον του για τα κοινά τον οδήγησε να συμμετάσχει στο ψηφοδέλτιο της ΕΡΕ και ότι προερχόταν και άνηκε σε αστικό περιβάλλον. Οι μεταβολές που

⁹⁸ «Κατάλογος ντροπής-κατάλογος τιμής», εφ. *Δημοκρατική Άμυνα*, Αύγουστος 1972, σ.9 βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

⁹⁹ « Η δίκη των εξ Θεσσαλονικέων», εφ. *Μακεδονία*, 9/11/1968, σ. 5. Στο άρθρο που αναφέρεται ο Βασίλης Λάουρδας είναι το : Stelios Nestor «Greek Macedonia and the convention of Neuilly», περ. *Balkan Studies*, τ. 3, 1962, σ. 169-184.

πραγματοποιήθηκαν μετά την 21^η Απριλίου του δημιούργησαν κάποια ανησυχία, ιδιαίτερα μετά το αποτυχημένο αντικίνημα του βασιλιά στις 13 Δεκεμβρίου του 1967. Δέχτηκε να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην οργάνωση, αφού βεβαιώθηκε ότι δε θα υπήρχε συνεργασία με τους κομμουνιστές και ότι θα αποκλείονταν τα μέσα βίας. Στο τέλος, ανέφερε ότι οι απόψεις του παραμένουν ίδιες για την επικρατούσα κατάσταση, ωστόσο «υπήρχαν κάποιες βελτιώσεις»¹⁰⁰. Ομοίως, ο Κ. Πύρζας αφού αναφέρθηκε στην προσφορά της οικογένειάς του στο Μακεδονικό Αγώνα, σημείωσε ότι και εκείνος είχε ανησυχίες για την κατάσταση που επικράτησε μετά την 21^η Απριλίου.

Διαφορετικής έκτασης και δυναμικής ήταν οι απολογίες του Π. Ζάννα και του Στ. Νέστορα. Ο Π. Ζάννας αναφέρθηκε αρχικά στην παρακαταθήκη που άφησε η οικογένειά του στους εθνικούς αγώνες, καθώς ο παππούς του ήταν γνωστός Μακεδόνας αγωνιστής ενώ ο πατέρας του είχε αναπτύξει αντιστασιακή δράση την περίοδο της Κατοχής. Στην απολογία του, τόνισε ότι η προσωπική του «πολιτεία» οριζόταν από αυτή την παράδοση και τις υποθήκες που του άφησε ο πατέρας του, πως για χάρη του συνόλου έπρεπε να διακινδυνεύσει τα πάντα. Στη συνέχεια αναφέρθηκε στην προσωπική του σταδιοδρομία καθώς και στην επιθυμία του να συμβάλει στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης. Η πολιτική, όπως είπε, δεν τον είχε απασχολήσει μέχρι την ανατροπή της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου, που πίστευε ότι είχε το δικαίωμα «να κυβερνήσει τις τύχες της χώρας».

Όσον αφορά το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου ανέφερε: «Η αντίθεσίς μου προς την κυβέρνηση είχε καθαρά ιδεολογικό χαρακτήρα. Πιστεύω στην ελευθερία της σκέψεως που υλοποιείται με την ελευθερία του Τύπου και της γνώμης». Αφού και ο Π. Ζάννας υπογράμμισε τη διαφωνία της οργάνωσης Θεσσαλονίκης στη συνεργασία με το ΠΑΜ, στην ερώτηση του προέδρου αν αποδέχεται το κομμάτι της διακήρυξης που αφορά την ένοπλη βία απάντησε: «Το αποδέχομαι σαν σύνολο της διακηρύξεως και αποδέχομαι κάθε τι που εξέφραζε τη Δημοκρατική Άμυνα και αν ακόμα δεν συμμετείχα στη σύνταξή του». Σε εκείνο το σημείο ο πρόεδρος δεν παρέλειψε να του επισημάνει ότι η δήλωση του αυτή δυσχέραινε τη θέση του.

¹⁰⁰ Δηλώσεις από την πλευρά των διωκόμενων που αφορούσαν την «καλή μεταχείριση» που τους επεφύλαξαν οι δικτακτικές αρχές κατά τη διάρκεια της κράτησης τους δεν υιοθετούνται από τον γράφοντα. Γνωρίζουμε ότι μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας, όπως και στη δίκη των 35 μελών της Δημοκρατικής Άμυνας, πλήθος διωκόμενων προχώρησαν σε ανοιχτές καταγγελίες για βασανιστήρια κατά τη διάρκεια των δικών. Η ευθύνη σε κάθε περίπτωση βαρύνει τον γράφοντα.

Στη συνέχεια ακολούθησε η αγόρευση του βασιλικού επιτρόπου, η οποία είχε σαφώς καταγγελτικό τόνο, αλλά παράλληλα αναγνώριζε και κάποια ελαφρυντικά στους κατηγορουμένους, κυρίως όσον αφορά τον πρότερο έντιμο βίο τους καθώς και την κοινωνική τους θέση. Δεν αναγνωρίστηκε η «αυτονομία» της οργάνωσης, σε σχέση με την οργάνωση των Αθηνών, που είχαν υποστηρίξει οι κατηγορούμενοι αλλά και οι μάρτυρες κατηγορίας που είχαν συνυπάρξει στην οργάνωση, καθώς ο Στ. Νέστορας συμμετείχε στην «Διοικητική Επιτροπή» των Αθηνών. Επίσης, οι διαφωνίες που τόνισαν οι κατηγορούμενοι ότι είχαν με την οργάνωση της Αθήνας, αναφορικά με τη συνεργασία ΔΑ και ΠΑΜ αλλά και με το ζήτημα των δυναμικών ενεργειών, «έπεσαν στο κενό» καθώς βρέθηκε στην οικία του Νέστορα χειρόγραφο στο οποίο υπήρχε αναφορά για δυναμικές ενέργειες.

Παρακάτω ο Α. Ανδρεουλάκος αναφερόμενος στο «ζυγό της δικαιοσύνης» αναγνώρισε και κάποια ελαφρυντικά στους κατηγορούμενους: «Κλίνει βεβαίως ο ζυγός υπέρ της ενοχής των κατηγορουμένων, αλλά αναμφισβήτητα υπάρχουν και ορισμένα υπέρ αυτών. Είναι γεγονός ότι είναι αξιόλογοι επιχειρηματίαι με θέσιν εις την κοινωνία της Θεσσαλονίκης, δε διαπνέονται υπό κομμουνιστικά ιδεολογίας, ουδέποτε αναμίχθησαν εις έκνομες ενέργειες εις το παρελθόν». Στη συνέχεια, αναφερόμενος στους λόγους για τους οποίους απέτυχε η οργάνωση να έχει απήχηση, εκτός από την απροθυμία των πολιτών και την επαγρύπνηση της αστυνομίας, προσέθεσε ότι οι διωκόμενοι δεν έδωσαν όλη τους την ψυχή στην οργάνωση καθώς παράλληλα ασχολούνταν με τα επαγγέλματά τους ή τις άλλες ενασχολήσεις τους. Τέλος, ο βασιλικός επίτροπος αναγνώρισε την άρνηση των κατηγορουμένων να προβούν σε ενέργειες εις βάρος της παρουσίας των τουριστών ενώ, όσον αφορά το κατηγορητήριο, υπογράμμισε ότι το σκέλος που αφορά τη δημόσια παρουσία τους δεν ευσταθεί, καθώς οι συνωμοτικές οργανώσεις δεν έχουν δημόσια παρουσία. Σε αυτό το πλαίσιο, ζήτησε να δικαστούν οι κατηγορούμενοι για παράβαση του Α.Ν 509/47 μόνο δια του τύπου.

Το έκτακτο στρατοδικείο Θεσσαλονίκης επέβαλε, εν τέλει, βαρύτερες ποινές από αυτές που είχε προτείνει ο βασιλικός επίτροπος. Πιο συγκεκριμένα, ο Θ. Ανδρεουλάκος πρότεινε την ποινή των 10 ετών στον Σ. Νέστορα ως *αρχηγό*, 8 έτη στον Γ. Σιπητάνο ως *συστασιώτη* με επαυξημένη ευθύνη, στον Π. Ζάννα και στον Σ. Δέδε 6 έτη και στον Κ. Πυρζα και Α. Μαλτσίδα 5 έτη. Οι τέσσερις τελευταίοι θεωρήθηκαν ως απλοί συστασιώτες. Τελικά, οι ποινές που επιβλήθηκαν ήταν: 16 $\frac{1}{2}$ χρόνια στον Σ. Νέστορα ως αρχηγό της οργάνωσης και 10 $\frac{1}{2}$ στον Π. Ζάννα ως οδηγό της οργάνωσης· στον Γ. Σιπητάνο 7 $\frac{1}{2}$ έτη και

στους: Κ. Πύρζα, Σ. Δέδε, και Α. Μαλτσιδή 5^{1/2} χρόνια. Οι τέσσερις τελευταίοι χαρακτηρίστηκαν ως απλοί συστασιώτες.¹⁰¹

Η επόμενη δίκη μελών της ΔΑ που ακολούθησε ήταν στις 19 Μαΐου 1969 στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών και οι κατηγορούμενοι ήταν: ο κοινωνιολόγος Βασίλης Φίλιας, ο πάρεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Σπύρος Πλασκοβίτης, η δημοσιογράφος Λένα Δουκίδου και οι φοιτητές Στέργιος Αγγελίδης, Ι. Καρμής και Α. Ανδρέου. Η δίκη αυτή δεν είδε το φως της δημοσιότητας, καθώς τα πρακτικά της δεν δημοσιεύτηκαν στον Τύπο. Σύμφωνα με τον Β. Φίλια, ως μάρτυρες υπεράσπισης είχαν κληθεί ο Γιάννης Ζίγδης, ο Γιάγκος Πεσμαζόγλου και ο Αδαμάντιος Πεπελάσης ενώ είχε συμφωνηθεί ότι η γραμμή πλεύσης των καταθέσεών τους θα ήταν η γραμμή αναμέτρησης με το καθεστώς στα πλαίσια του δικαιώματος του ενεργού πολίτη να αντιστέκεται σε όσους παραβιάζουν το Σύνταγμα και τις συνταγματικές ελευθερίες του λαού.¹⁰²

Σύμφωνα με τον ίδιο, συνήγοροι υπεράσπισης είχαν καθοριστεί ο Γ. Β. Μαγκάκης, ο οποίος υπερασπίστηκε το Σ. Πλασκοβίτη με κύριο επιχείρημα την πορεία και τη διαγωγή του ως πατριώτη, οικογενειάρχη και δικαστή, ενώ, σχετικά με το Β. Φίλια, αναφέρθηκε στη συμμετοχή του και το ρόλο του στην Ιερά Ταξιαρχία την περίοδο της Κατοχής και το μητρώο του ως αξιωματικού των Καταδρομών, παρά το γεγονός ότι είχε ζητήσει να μην το κάνει. Αντίθετα, ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος, σύμφωνα με τον Β. Φίλια, «έδωσε καθαρά πολιτική μάχη» με ουσιαστική αγόρευση όπου παρέθεσε κείμενα από την Αρχαία Ελλάδα για να καταλήξει σε «ύμνο για τη δημοκρατία και την αντίσταση». Εν τέλει, οι ποινές που επεβλήθησαν ήταν: 18^{1/2} χρόνια στον Β. Φίλια, 12 χρόνια στον Στέργιο Αγγελίδη, 5 χρόνια στον Σ. Πλασκοβίτη, ενώ η Λ. Δουκίδου και ο Τ. Ανδρέου αφέθηκαν ελεύθεροι με αναστολή.¹⁰³

Στην απολογία του ο Β. Φίλιας, η οποία είναι η μόνη που διαθέτουμε, κατήγγειλε τον αυθαίρετο και αυταρχικό χαρακτήρα του στρατοκρατικού καθεστώτος, καθώς επίσης και την έλλειψη νομιμοποίησής του λόγω της απουσίας κοινωνικής αποδοχής, χωρίς να παραλείπει να επισημάνει το «ξενοκίνητο» χαρακτήρα της: «Η σημερινή κυβέρνηση έχει αναγάγει σε δόγμα νομιμότητας την αρχή «η Επανάσταση δημιουργεί δίκαιο» και βάση αυτής της αρχής νομίζει ότι νομιμοποιείται να χαρακτηρίζει τους αντιπάλους της εχθρούς τους κοινωνικού

¹⁰¹ «Η απόφασι δια τους εξ» εφ. *Μακεδονία*, 13/11/1968, σ.1.

¹⁰² Βασίλης Φίλιας, *ό.π.*, σ. 195.

¹⁰³ Στο ίδιο, σ.198.

καθεστώτος. [...] Η 21^η Απριλίου επιβλήθηκε στον ελληνικό λαό εκ των άνω και, από κοινωνική άποψη εκ των έξω, επεβλήθη με τη βία και την απειλή των όπλων από δυνάμεις που σε μια ορισμένη στιγμή είχαν τον έλεγχο σε κρίσιμες στρατιωτικές μονάδες. Ουδεμία κοινωνική βάση, ανταπόκριση είχε ή έχει η 21^η Απριλίου. Συνεπώς, στερείται του πρωταρχικού χαρακτηριστικού της επανάστασης, δεν είναι παρά ένα στρατιωτικό κίνημα και μάλιστα κίνημα μερικό, που δεν έτυχε της επιδοκιμασίας παρά μόνο μιας μειοψηφίας μεταξύ των αξιωματικών».

Η τελευταία και μεγαλύτερη δίκη της οργάνωσης, γνωστή και ως «δίκη των 35», ξεκίνησε στις 27 Μαρτίου 1970 και ολοκληρώθηκε στις 12 Απριλίου στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών. Πρόεδρος του έκτακτου στρατοδικείου ήταν ο Κ. Ατσαλής, εφέτης και κατ' απονομή αντισυνταγματάρχης στρατιωτικής δικαιοσύνης, βασιλικός επίτροπος ήταν ο Ι. Λιάπης, εισαγγελέας πλημμελειοδικών, και στρατοδίκες οι: Α. Παπανικολάου (ταγματάρχης), Α. Ψύχας (ταγματάρχης), Β. Παπαθεοδώρου (ταγματάρχης), Ν. Νοδάρος (ταγματάρχης) και Π. Κανελλιάς (ταγματάρχης). Εκ των 55 φερόμενων ως μελών της οργάνωσης, στο εδώλιο κάθισαν οι 35, καθώς οι υπόλοιποι πιθανόν είχαν διαφύγει στο εξωτερικό, σύμφωνα με το δημοσίευμα.¹⁰⁴

Οι 20 διαφυγόντες για τους οποίους διαχωρίστηκε το κατηγορητήριο ήταν: ο Γεώργιος Κουβελάκης, εισηγητής στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ο Κωνσταντίνος Σημίτης, δικηγόρος, ο Νικόλαος Βερνίκος, ο Νικόλαος Οικονομίδης, αρχαιολόγος, η Ελισάβετ Οικονομίδου, αρχαιολόγος, ο Νικόλαος Ξανθάκης, υπάλληλος της Τράπεζας της Ελλάδας, ο Ευάγγελος Δελβέτογλου, οικονομολόγος, ο Γεώργιος Σπηλιώτου, πτυχιούχος Παντείου, ο Άλαν-Μάλκομ Γουέγκερ, καθηγητής Αγγλικών, ο Ιωάννης Λελούδας, φοιτητής, ο Αστέριος Στάγκος, δημοσιογράφος, ο Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, οικονομολόγος, ο Ιωάννης Γιαννόπουλος, ο Γεώργιος Κριμπάς, οικονομολόγος, ο Γιώργος Γιαννόπουλος, λέκτορας στο πανεπιστήμιο της Αγγλίας, ο Σπύρος Μερκούρης, έμπορος, ο Κωνσταντίνος Κωτσάκης και ο Ζυλ Ντασέν, σκηνοθέτης.¹⁰⁵

Από τους 35, ο Γεώργιος Ιορδανίδης (ετών 50), αντιστράτηγος, ο Γεώργιος Τσαγκαράκης (ετών 65), μηχανολόγος - ηλεκτρολόγος, ο Νίκος Κωσταντόπουλος (ετών 28), φοιτητής, ο Δημοσθένης Κόναρης (ετών 29), δικηγόρος και ο Διονύσης (Σάκης)

¹⁰⁴ « Αρχίζει την πρωίαν η δίκη της οργάνωσης «Δημοκρατική Άμυνα», εφ. *Το Βήμα*, 27/3//1970 σ.1.

¹⁰⁵ «Η απολογία του Σάκη Καράγιωργα στη δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας. Το κατηγορητήριο και όλα τα ονόματα των κατηγορουμένων στο έκτακτο στρατοδικείο της χούντας», ειδική έκδοση εφ. *Τα Νέα*, 2018, σ. 58-59.

Καράγιωργας (ετών 40), καθηγητής, θεωρήθηκαν ως *αρχηγοί* της οργάνωσης. Ως *οδηγοί* κατηγορήθηκαν: ο Γιώργος Αλέξανδρος Μαγκάκης (ετών 48), δικηγόρος και υφηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Θανάσης Φίλιας (ετών 41), ηλεκτρολόγος - μηχανολόγος, ο Χαράλαμπος Πρωτοπαππάς (ετών 50), δικηγόρος, ο Ιωάννης Σταράκης (ετών 29), δημοσιογράφος, ο Αντώνης Μιχαλακέας (ετών 34), τέως πρωτοδίκης, ο Σπύρος Λουκάς (ετών 31), χημικός, και ο Γιάννης Βασιλείου (ετών 38), βοηθός καθηγητή στην Πάντειο Σχολή και πιο συγκεκριμένα του Δ. Καράγιωργα.

Τέλος, ως απλοί *συστασιώτες* κατηγορήθηκαν οι: Παναγιώτης Ανδριτσάκης (ετών 49), λογιστής, Βασιλική Ζωγράφου (ετών 35), υπάλληλος του ΟΤΕ, Μανώλης Δελούκας (ετών 47), δικηγόρος, Χρήστος Ροκόφυλλος (ετών 39), δικηγόρος, Ιωάννης Κομποτιάτης (ετών 34), υπάλληλος του ΟΤΕ, Δημήτρης Κωτσάκης (ετών 36), οδηγός αυτοκινήτου, Θανάσης Μιχαλακέας (ετών 31), τέως πρόεδρος πρωτοδικών, Κωνσταντίνος Τσακαρέστος (ετών 34), ηλεκτρολόγος, Κωνσταντίνος Μανιάτης (ετών 35), υπάλληλος της ΔΕΗ, Πέτρος Παπαδόπουλος (ετών 42), καθηγητής Γαλλικών, Βενετία-Μαρία Σταυροπούλου (ετών 36), δικηγόρος, Γεώργιος Κοσμάς (ετών 37), εισηγητής του Συμβουλίου της Επικρατείας, ο Βίκτωρ Παπαζήσης (ετών 43), εκδότης, ο Κωνσταντίνος Δρούτσας (ετών 35), τραπεζικός υπάλληλος, Θεοφάνης Μатσιούλας (ετών 35), δικηγόρος, Μιχαήλ Μιχόπουλος (ετών 30) και ο Θεοφάνης Πάκος (ετών 28), φοιτητές της Παντείου Σχολής, Αντώνης Παριανός (ετών 38), τραπεζικός υπάλληλος, Πέτρος Καπαγέρωφ (ετών 29), φοιτητής Φυσικομαθηματικής Σχολής, Φωτεινή Μισαηλίδου (ετών 25), ιδιωτική υπάλληλος, Ιωάννης Παπαδόπουλος (ετών 46), γιατρός, Θεοχάρης Παπαμαργάρης (ετών 28), οικονομολόγος, Ευάγγελος Νιτσόπουλος (ετών 31), τεχνικός ΟΤΕ.¹⁰⁶

Η συντριπτική πλειοψηφία μεταξύ των κατηγορουμένων ήταν άντρες (32) και υπήρχαν μόνο τρεις γυναίκες. Το ηλικιακό φάσμα ήταν ευρύ, καθώς υπήρχαν μεγαλύτερης ηλικίας πολίτες μέχρι σχετικά νεαρούς φοιτητές, ενώ, όσον αφορά τα επαγγέλματά τους, υπάρχει και εκεί μεγάλη διασπορά: από καθηγητές πανεπιστημίων μέχρι επαγγελματίες, με μία σχετική πλειοψηφία πολιτών που κινούνταν γύρω από τις νομικές σπουδές. Από τους διωκόμενους, κάποιοι ήταν προβεβλημένα πρόσωπα και γνωστοί για τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις και την τοποθέτησή τους στο χώρο του Κέντρου πριν από την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας.

¹⁰⁶«Η δίκη των 35 της «Αμόνης», εφ. *Μακεδονία*, 27/3/1970, σ. 1.

Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι ο αντιστράτηγος Γ. Ιορδανίδης, που διατέλεσε από το 1966 μέχρι τη δικτατορία πρόεδρος του Πανελληνίου Αγώνος Υπερασπίσεως Δημοκρατίας και Συντάγματος, στην ομιλία του στις 7 Μαρτίου του 1967 στο θέατρο «Gloria» είχε επισημάνει τους κινδύνους για την ανατροπή τους κοινοβουλευτικού πολιτεύματος: «Η βία μέσα στο εθνικό πλαίσιο μπορεί να έχει τη θέση της στα πολιτικά άκρα, είτε στην άκρα Αριστερά, είτε στην άκρα Δεξιά. Ενώ, στην πολιτική παράταξη του Κέντρου, ούτε χωρεί ούτε είναι ανεκτή η βία». Ενώ στη συνέχεια, ανέφερε τους λόγους για τους οποίους το δημοκρατικό πολίτευμα δεν κινδυνεύει από την άκρα Αριστερά, κατέληξε: «Εξακολουθεί να υπάρχει ο άλλος σοβαρότατος κίνδυνος εναντίον της ειρήνης και του μέλλοντος των εθνών, όχι όλων αλλά εκείνων που καθυστερούν ακόμη στην πολιτική ανάπτυξη των: Ο κίνδυνος από τον ίδιο τον εθνικό στρατό».¹⁰⁷

Η ακροαματική διαδικασία ξεκίνησε με την κατάθεση των μαρτύρων κατηγορίας, μεταξύ των οποίων ήταν αυτοί που υπηρετούσαν στα σώματα ασφαλείας και είχαν πραγματοποιήσει τα βασανιστήρια, όπως συνέβαινε σε όλες τις δίκες. Ορισμένοι πολίτες οι οποίοι είχαν σχέσεις με μέλη της οργάνωσης όπως είδαμε και στη δίκη των 6 μελών της Θεσσαλονίκης, καθώς επίσης και πολίτες που σχετίζονταν με τους χώρους που επέλεξε η οργάνωση να τοποθετήσει εκρηκτικούς μηχανισμούς. Μεταξύ των μαρτύρων κατηγορίας που είχαν πραγματοποιήσει ανακρίσεις ήταν και ο ταγματάρχης Βασίλειος Φαμπατάς, ο οποίος ήταν ένας από τους βασανιστές του αστυνομικού σταθμού της Νέας Ιωνίας.¹⁰⁸ Οι καταθέσεις αυτές αποτέλεσαν, για μια ακόμη φορά, επανάληψη του κατηγορητηρίου με περισσότερες αναφορές στη δράση των κατηγορουμένων.

Ο ταγματάρχης Φαμπατάς ανέφερε, μεταξύ άλλων, ότι η ΔΑ συνεργάστηκε, από τον Νοέμβριο του 1967, με το ΠΑΜ και πως στην προκήρυξη που δημοσίευσε έγραφε ότι «αγωνίζεται δια την ανατροπή του καθεστώτος με όλα τα μέσα». Στη συνέχεια, αφού αναφέρθηκε στη δράση ορισμένων μελών της οργάνωσης, στην ερώτηση του βασιλικού επιτρόπου για το πού αποσκοπούσε η συμφωνία της ΔΑ με το ΠΑΜ, εκείνος απάντησε: «Περί ανατροπή του καθεστώτος, του κρατούντος κοινωνικού συστήματος». Ενδεικτικό του τραγελαφικού χαρακτήρα της διαδικασίας είναι ότι, από ένα ορισμένο σημείο και μετά, ο βασιλικός επίτροπος, αγόρευε αυτός εναντίον των διωκόμενων και ο μάρτυρας κατηγορίας απλά συναινούσε.

¹⁰⁷ Γιώργος Ιορδανίδης, *Όσα θυμήθηκα 1920-1973*, Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σ. 216.

¹⁰⁸ «Κατάλογος ντροπής- κατάλογος τιμής», εφ. *Δημοκρατική Άμυνα*, σ.9, Αύγουστος 1972 βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.

Στη δίκη αυτή έγιναν ορατές και οι παρεμβάσεις των συνηγόρων υπεράσπισης, οι οποίοι αναδείκνυαν τους τρόπους απόσπασης της ομολογίας των διωκόμενων και τη φαιδρότητα του κατηγορητηρίου. Ο Γ. Β. Μαγκάκης, μετά την παραδοχή από τον Β. Φαμπατά ότι ήταν παρών κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων, προχώρησε σε ένσταση, καθώς, σύμφωνα με το άρθρο 211 της ποινική δικονομίας, απαγορευόταν να καταθέτει ως μάρτυρας οποιοσδήποτε είχε τελέσει ανακριτικά, εισαγγελικά ή γραμματειακά καθήκοντα. Στη συνέχεια, όταν ο Γ. Β. Μαγκάκης τον ρώτησε πώς γνώριζε ότι ο κατηγορούμενος Γ. Α. Μαγκάκης συμμετείχε σε συσκέψεις, εκείνος αποκρίθηκε «το είπαν οι κατηγορούμενοι». Σε εκείνο το σημείο παρενέβη ο συνήγορος υπεράσπισης Γ.Β Μαγκάκης, και κατέθεσε στο στρατοδικείο ενυπόγραφη δήλωση του διωκόμενου ξαδέρφου του Γ. Α. Μαγκάκη ότι η κατάθεσή του δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα και ότι ήταν προϊόν σωματικής και ψυχολογικής βίας. Με αυτή τη δήλωση ανακάλεσε, παράλληλα, όσα είχε πει στην Ασφάλεια, αφού τον απείλησαν πως, αν μιλούσε για βασανιστήρια, θα εκκινούσαν οι διωκτικές αρχές δίωξη εναντίον της συζύγου του.¹⁰⁹ Ως μάρτυρες κατηγορίας κατέθεσαν επίσης, όπως προαναφέρθηκε, πολίτες οι οποίοι εργάζονταν σε διάφορες υπηρεσίες που είχε επιλέξει η οργάνωση ως στόχους για την τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών. Οι καταθέσεις αυτές εξαντλούνταν στο πόσο επικίνδυνοι ήταν οι εκρηκτικοί μηχανισμοί. Μετά το τέλος των απολογιών των μαρτύρων κατηγορίας, ακολούθησαν οι καταθέσεις των μαρτύρων υπεράσπισης. Και εκεί ο κατάλογος είναι μακρύς. Ανάμεσα τους υπήρξαν, για ακόμη μία φορά, προβεβλημένα πρόσωπα, όπως αεροπαγίτες, ανώτατοι αξιωματικοί -που ήρθαν ως μάρτυρες υπεράσπισης του Γ. Ιορδανίδη- καθώς και δύο καθηγητές πανεπιστημίων του εξωτερικού. Ο Χανς Γκέσεκ, καθηγητής πανεπιστημίου του Φράιμπουργκ, διευθυντής Διεθνούς Ποινικού Δικαίου του «Max Planck» και δικαστής του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου της Δυτικής Γερμανίας, κατέθεσε υπέρ του Γ. Α. Μαγκάκη· ο Τζακ Ονάτσμαν, καθηγητής του πανεπιστημίου της Υόρκης (Αγγλίας) και διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικών και Οικονομικών Ερευνών, κατέθεσε υπέρ του Δ. Καράγιωργα.

Τέλος, ξεχωριστή μνεία αξίζει να γίνει στο γεγονός ότι μεταξύ των μαρτύρων υπεράσπισης βρέθηκαν τέως υπουργοί και βουλευτές που άνηκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα προδικτατορικά και πιο συγκεκριμένα, από το χώρο της Δεξιάς και του Κέντρου, οι: Γεώργιος Μαύρος, Κωνσταντίνος Καλλίας, Ιωάννης Κουτσοχέρας, Παναγής Παπαληγούρας,

¹⁰⁹ «Η Δημοκρατική Άμυνα δικάζεται στο έκτακτο στρατοδικείο», εφ. *Το Βήμα*, 28/7/1970, σ. 5.

Πολυχρόνης Πολυχρονίδης, Θεοχάρης Ρέντης και Γεώργιος Ράλλης· καθώς επίσης και ο τέως πρωθυπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι μάρτυρες κατηγορίας, ανάλογα με τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό, κατέθεσαν υπέρ των συναδέλφων τους κατηγορουμένων. Ωστόσο, η υπερασπιστική γραμμή, στο μεγαλύτερο βαθμό, κινήθηκε γύρω από συγκεκριμένα πρόσωπα, όπως ο Γ. Α. Μαγκάκης, ο Χ. Πρωτοπαππάς, ο Ν. Κωνσταντόπουλος, ο Δ. Καράγιωργας και ο Γ. Ιορδανίδης. Με άλλα λόγια, σε πρόσωπα που σύμφωνα με το κατηγορητήριο είχαν «ηγετικό» ρόλο στην οργάνωση. Παράλληλα, επρόκειτο για προβεβλημένα πρόσωπα, γνωστά στην κοινή γνώμη, με σαφή μετριοπαθή πολιτική τοποθέτηση· πολίτες που έμοιαζε δύσκολο να στοιχειοθετηθεί η αναγωγή τους σε «κομμουνιστές τρομοκράτες» οι οποίοι επιβουλευόνταν την ανατροπή του καθεστώτος.

Αναφορικά με αυτούς τους κατηγορουμένους θα τοποθετηθεί και το προδικτατορικό πολιτικό προσωπικό, στην πλειοψηφία του καταγγέλλοντας παράλληλα το στρατοκρατικό καθεστώς και την έλλειψη νομιμοποίησής του. Ο τέως πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος είχε κληθεί να υπερασπιστεί τον Γ. Ιορδανίδη, τον Χ. Πρωτοπαππά και τον Γ. Α. Μαγκάκη. Αφού μίλησε για τον πρότερο έντιμο βίο των κατηγορουμένων και για το διμέτωπο αγώνα που είχαν αναπτύξει την περίοδο της Κατοχής, υποστήριξε για τον Χ. Πρωτοπαππά ότι ήταν το ίδιο αντικομμουνιστής όσο ήταν και ο ίδιος και κατέληξε: «Στον τόπο μας υπάρχει βέβαια μια σύγχυση εννοιών και λέξεων, αλλά αν είναι ο Πρωτοπαππάς κομμουνιστής τότε πείτε μου ποιος δεν είναι».¹¹⁰ Στην ερώτηση του Προέδρου πώς βλέπει καθηγητές πανεπιστημίων να αναμειγνύονται με τις βόμβες, ο Π. Κανελλόπουλος του αποκρίθηκε: «Η βία μπορεί να δημιουργεί δίκαιο, αλλά το ηθικό πρόβλημα εξακολουθεί να παραμένει. Πας τις ώφειλε να γνωρίζει ότι η βία προκαλεί βία». Ενώ, δεν παρέλειψε να του επισημάνει ότι έπρεπε να τον ρωτήσουν όταν εισέβαλαν με τα αυτόματα στην οικία του.¹¹¹

Χαρακτηριστική ήταν και η δήλωση του πρώην υπουργού Θεοχάρη Ρέντη, ο οποίος κλήθηκε να υπερασπιστεί τον Χ. Πρωτοπαππά και τον Γ. Α. Μαγκάκη. Για τον Χ. Πρωτοπαππά τόνισε πως ήταν ένας από τους ανθρώπους για τους οποίους η γενιά του είναι περήφανη, καθώς πολέμησε εναντίον των κατακτητών την περίοδο της Κατοχής και εναντίον των κομμουνιστών στη συνέχεια. Ομοίως, αναφερόμενος στο Γ.Α. Μαγκάκη, μίλησε για την

¹¹⁰ «Ήρχισαν οι καταθέσεις των μαρτύρων υπερασπίσεως εις την δίκην της «ΔΑ», εφ. *Το Βήμα*, 2/4/1970, σ. 3.

¹¹¹ «Αι καταθέσεις των μαρτύρων υπερασπίσεως εις την δίκην της Δημοκρατικής Άμυνας», εφ. *Το Βήμα*, 2/4/1970 σ. 5.

αντιστασιακή και αντικομμουνιστική δραστηριότητά του μέσω των οργανώσεων της ΠΕΑΝ και της ΡΑΝ τονίζοντας τα δημοκρατικά και εθνικά φρονήματά του.¹¹² Παράλληλα με τις καταθέσεις του, προχώρησε και στην καταγγελία του αυταρχικού χαρακτήρα του καθεστώτος, αναδεικνύοντας τη φαιδρότητα του επιχειρήματος της κατάληψης της εξουσίας λόγω του «κομμουνιστικού κινδύνου».

Ο Γεώργιος Μαύρος, στην ερώτηση του συνηγόρου αν οι κατηγορούμενοι στόχευαν στην ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος, αποκρίθηκε: «Η αντιμετώπιση του κομμουνισμού ως ολοκληρωτικού συστήματος είναι υποχρέωση όλων των πολιτών. [...] Πρέπει να κατεχόμεθα από το φόβο του κομμουνισμού, αλλά να προφυλασσόμεθα από την φοβίαν, την υστερία και την καπηλείαν του κομμουνιστικού κινδύνου». Στη συνέχεια της κατάθεσης του, ο Γ. Μαύρος, ανέφερε ότι ήταν πάντα αντίθετος με τη συνεργασία με το κομμουνιστικό κόμμα ενώ υπογράμμισε πως η παράταξη του το 1963 απέκρουσε την «άνευ όρων προσφερθείσα κοινοβουλευτική υποστήριξη της ΕΔΑ». Παρ' όλα αυτά, τόνισε ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπήρξαν περιπτώσεις συνεργασίας που απέβλεπαν στην προστασία της τάξεως και του κοινωνικού συστήματος, αναφερόμενος στην παρουσία δύο κομμουνιστών υπουργών στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γ. Παπανδρέου, όπως και στην περίπτωση της Γαλλίας και της Ιταλίας με την συμμετοχή των αρχηγών των κομμουνιστικών κομμάτων στις πρώτες μεταπολεμικές κυβερνήσεις.

Το κατηγορητήριο, όπως προαναφέρθηκε, βασίστηκε πάνω σε δύο άξονες κατά τη διάρκεια της δίκης: αφενός στην τοποθέτηση εκρηκτικών υλών, που αποτελούσε εγκληματική πράξη, αφετέρου στη συνεργασία με το ΠΑΜ, η οποία τοποθετούσε αυτομάτως τους κατηγορουμένους σε «συνοδοιπόρους που εξυπηρετούσαν τους σκοπούς του κομμουνιστικού κόμματος». Επομένως, την κατάθεση του Γ. Μαύρου θα μπορούσαμε να τη δούμε και ως έμμεση αναφορά στον ολοκληρωτικό χαρακτήρα του καθεστώτος αλλά και ως συνηγορία στη συνεργασία όλων των αντιδικτατορικών δυνάμεων για την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού. Η παρουσία του προδικτατορικού πολιτικού προσωπικού δεν περιορίστηκε στην καταγγελία της δικτατορίας. Μιλώντας στο πρώτο πληθυντικό με τις καταθέσεις τους και αναδεικνύοντας τις σχέσεις τους και τη σύμπλευση των πολιτικών στοχεύσε τους, καθιστούσαν δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ κατηγορουμένων και μαρτύρων υπεράσπισης. Στην ερώτηση του συνηγόρου υπεράσπισης Παπασπύρου προς τον Γ. Μαύρο,

¹¹² «Δεν επεδίωκαν ανατροπή του καθεστώτος υποστηρίζουν οι μάρτυρες υπερασπίσεως», εφ. *Το Βήμα*, 3/4/1970 σ. 3.

τι απεκόμισε από τις επαφές που είχε με τον Γ. Α. Μαγκάκη, εκείνος αποκρίθηκε: «Συνεζητήσαμε τον τρόπο εξόδου της χώρας από το πολιτικό αδιέξοδο. Διότι η δικτατορία δεν έχει διέξοδο. Και καταλήξαμε ότι επιβάλλεται η συνεργασία όλου του πολιτικού κόσμου και του βασιλέως».¹¹³

Οι απολογίες των διωκόμενων που ακολούθησαν, είχαν ως κοινά σημεία αναφοράς την προσήλωση των διωκόμενων στις δημοκρατικές αρχές, την καταγγελία του αυταρχικού χαρακτήρα του καθεστώτος και την καταπάτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων και ατομικών ελευθεριών. Οι πιο εκτενείς και δυναμικές απολογίες ήταν εκείνες του Δ. Καράγιωργα, του Γ. Α. Μαγκάκη, του Χ. Πρωτοπαππά, του Ν. Κωνσταντόπουλου, του Γ. Ιορδανίδη όπως και του Δ. Κόναρη. Από τους διωκόμενους, άλλοι υποστήριξαν ότι δεν είχαν καμία σχέση με την οργάνωση, όπως ο εισηγητής του Συμβουλίου της Επικρατείας Γ. Κοσμάς, καθώς άνηκε στη Δεξιά και επί της ουσίας οι επαφές του με το Γ. Κουβελάκη εξαντλούνταν στους οικογενειακούς και φιλικούς δεσμούς που είχαν, χωρίς να γνωρίζει τίποτα για την οργάνωση. Άλλοι, όπως ο πρωτοδίκης Αντ. Μιχαλακέας, υποστήριξαν ότι είχαν περιοριστεί στο να αποκρύψουν αλλά και να μοιράσουν έντυπο αντιχουντικό υλικό της οργάνωσης, χωρίς να έχουν ανάμειξη στις δυναμικές ενέργειες. Ορισμένοι, όπως ο Π. Τσαγκαράκης και ο Π. Ανδριτσάκης, υποστήριξαν ότι συμμετείχαν σε κάποιες συζητήσεις, αλλά αποχώρησαν λόγω διαφωνιών. Άλλοι, όπως ο Χ. Ροκόφυλλος, ανέφεραν πως συνέδραμαν στην οργάνωση από το υστέρημα του χώρου τους και του χρόνου τους καθώς την εκτιμούσαν, αλλά ούτε εντάχθηκαν σε αυτή, ούτε οργάνωσαν κάποιον. Τέλος, από όλους τους κατηγορούμενους, μόνο ο Δ. Καράγιωργας και ο Ι. Κομποτιάτης αποδέχθηκαν ότι ήταν μέλη της οργάνωσης και, ο πρώτος από τους δύο, ήταν ο μόνος που μίλησε διεξοδικά για τους σκοπούς και τους στόχους της, αλλά και για τους λόγους της ίδρυσής της.

Μετά το τέλος των απολογιών των κατηγορουμένων ακολούθησε η αγόρευση του βασιλικού επιτρόπου Ιωάννη Λιάπη, ο οποίος δεν αναγνώρισε στους διωκόμενους κανένα ελαφρυντικό, όπως είδαμε στη «δίκη των 6» (έντιμος πρότερος βίος, υψηλό μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο κλπ). Επί της ουσίας, τους χαρακτήρισε «συνοδοιπόρους των κομμουνιστών» και υποστήριξε πως ο νόμος 509 είχε εφαρμογή σε αυτούς, καθώς, παρ' όλο που δεν ήταν οι ίδιοι κομμουνιστές, είχαν τον ίδιο σκοπό με αυτούς: «την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος». Οι ποινές, μάλιστα, που πρότεινε ήταν βαρύτερες και

¹¹³ « Τα πρακτικά της δίκης της «ΔΑ» εις το έκτακτον στρατοδικεϊον», εφ. *Το Βήμα*, 4/4/1970, σ. 3.

συγκεκριμένα: ποινή του θανάτου στο Δ. Καράγιωργα, ποινή των ισοβίων στους Γ. Α. Μαγκάκη, Σπ. Λουκά, Ι. Σταράκη και Ι. Κομποτιάτη, κάθειρξη 25 ετών στους Α. Φίλια, Δ. Κωτσάκη και Αν. Μιχαλακέα, 18 ετών για τους Χ. Πρωτοπαππά και Ι. Βασιλείου, 15 έτη για τους Ε. Δελούκα, Δ. Κονάρη και Ν. Κωνσταντόπουλο, 14 και 13 έτη για την Β. Ζωγράφου και τον Χ. Ροκόφυλλο αντίστοιχα, 10 έτη για τον Κ. Τσακαρέστο και την Β. Σταυροπούλου, 8 έτη για τους Γ. Ιορδανίδη, Φ. Παπαμαργάρη, Κ. Μανιάτη και Π. Καπαγέρωφ, 7 έτη για τον Θ. Πάκο, 5 έτη για τους Β. Παπαζήση, Π. Τσαγκαράκη, Μ. Μιχόπουλο, Φ. Μισαηλίδου και Αθ. Μιχαλακέα, 4 έτη με πενταετή αναστολή στον Γ. Κοσμά. ο Τέλος, βασιλικός επίτροπος πρότεινε αθώωση των Θ. Ματσιούλα, Ε. Νιτσόπουλου και Κ. Δρούτσα.¹¹⁴ Η δυσαναλογία της στάσης των βασιλικών επιτροπών στις δύο δίκες, ενδεχομένως δεν έχει να κάνει με κάποια απόφαση σκλήρυνσης στάσης από τη μεριά του καθεστώτος, αλλά της ιδιαιτερότητας του Ιωάννη Λιάπη ο οποίος θεωρούνταν μάλλον ένας από τους «σκληροπυρηνικούς» του καθεστώτος.

Εν τέλει, οι ποινές που επιβλήθηκαν ήταν σαφώς μικρότερες από αυτές που πρότεινε ο βασιλικός επίτροπος. Από τους 34 που δικάστηκαν, καθώς ο Αντ. Παριανός απεβίωσε κατά τη διάρκεια της δίκης, οι 20 οδηγήθηκαν πίσω στη φυλακή. Πιο συγκεκριμένα ο Δ. Καράγιωργας δέχτηκε την ποινή των ισοβίων· στους: Γ.Α. Μαγκάκη, Ι. Σταράκη και Σπ. Λουκά επιβλήθηκε η ποινή των 18 ετών· στον Ι. Κομποτιάτη η ποινή των 15 ετών· στους Αν. Μιχαλακέα και Δ. Κωτσάκη η ποινή των 10 ετών· στους Γ. Ιορδανίδη, Ι. Βασιλείου, Αθ. Φίλια, Ν. Κωνσταντόπουλο και Χ. Πρωτοπαππά η ποινή των δετών· στους Κ. Τσακαρέστο και Ι. Παπαδόπουλο η ποινή των 7 ετών· στον Δ. Κονάρη η ποινή των 6 ετών και η ποινή φυλάκισης 5 ετών στους Π. Καπαγέρωφ, Θ. Παπαμαργάρη, Β. Παπαζήση, Ε. Δελούκα και Θ. Πάκο. Πενταετής ποινή με αναστολή επιβλήθηκε στους Χ. Ροκόφυλλο, Κ. Μανιάτη, Β. Ζωγράφου και Β. Σταυροπούλου, ενώ σε τριετή φυλάκιση με αναστολή καταδικάστηκε η Φ. Μισαηλίδου και ο Μ. Μιχόπουλος. Σε φυλάκιση ενός έτους με αναστολή καταδιάστηκε ο Π. Παπαδόπουλος, ενώ αθώωθηκαν οι: Π. Τσαγκαράκης, Π. Ανδριτσάκης, Α. Μιχαλακέας, Γ. Κοσμάς, Δ. Δρούτσας, Θ. Ματσιούλας και Ε. Νιτσόπουλος.¹¹⁵

¹¹⁴ « Η αγόρευσις του βασιλικού επιτρόπου», εφ. *Το Βήμα*, 9/4/1970, σ. 5.

¹¹⁵ « Η απόφασις του στρατοδικείου δια την Δημοκρατικήν Άμυνα», εφ. *Το Βήμα*, 14/4/1970, σ. 5.

5) Η ανάπτυξη της οργάνωσης. Από μέλη της Δημοκρατικής Άμυνας μάρτυρες κατηγορίας;

Στις δίκες των μελών της οργάνωσης υπήρξαν μάρτυρες κατηγορίας οι οποίοι είτε συμμετείχαν στην οργάνωση είτε διατηρούσαν επαφές με μέλη της. Όπως προαναφέρθηκε στο κεφάλαιο 3 δεν αποτελεί στόχος η πλήρης ανασύνθεση της ΔΑ, ωστόσο η «πυκνή περιγραφή» των καταθέσεων τους, κατά τη διάρκεια των δικών μας επιτρέπει να ιχνηλατήσουμε τον τρόπο με τον οποίο πολίτες οι οποίοι δεν προέρχονταν από κάποιο μαζικό κόμμα και δεν είχαν ανάλογη εμπειρία στον παρελθόν επιχειρήσαν να αντισταθούν στη δικτατορία, σε συνθήκες παρανομίας. Σε αυτό το σημείο να αναφέρουμε ότι ο Βασίλης Φίλιας, ο οποίος ήταν ένα από τα ιδρυτικά μέλη της οργάνωσης, στο αυτοβιογραφικό του έργο αναφέρει πλήθος ονομάτων που δραστηριοποιήθηκαν στη ΔΑ. Στις πρώτες επαφές που πραγματοποιήθηκαν τις επόμενες μέρες, μετά το πραξικόπημα αναφέρεται στους: Στέργιο Αγγελίδη, Ν. Κωνσταντόπουλο, Χαράλαμπο Ντόλκα, Π. Ανδριτσάκη, καθώς και στους βουλευτές της Ε.Κ Λουλή και Γ. Μυλωνά, οι οποίοι δέχτηκαν να ενταχθούν στην οργάνωση. Τον Απρίλιο «στρατολόγησε» τον Χ. Πρωτοπαπιά και ήρθε σε επαφή με τον Κώστα Νικολάου στη Δυτική Γερμανία, ο οποίος εντάχθηκε αμέσως στην οργάνωση.¹¹⁶

Στενή επαφή ο Β. Φίλιας είχε και με τον δημοσιογράφο Κώστα Καλλιγά, ενώ από το χώρο της δημοσιογραφίας στη ΔΑ έδρασαν και η Λένα Δουκίδου καθώς και ο Αστέρης Στάγκος ο οποίος έφυγε για το εξωτερικό. Το καλοκαίρι του 1967 ο Γ. Νοταράς «στρατολόγησε» τον υπαξιωματικό του Ναυτικού Ανδρέα Πολίτη ο οποίος οργάνωσε πυρήνα υπαξιωματικών στο πολεμικό ναυτικό, ενώ στο τέλος του καλοκαιριού ως σημαντική επιτυχία ο Β. Φίλιας αναφέρει την ένταξη του Σπύρου Πλασκοβίτη, συγγραφέα και πάρεδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, στην οργάνωση. Ο Σ. Πλασκοβίτης με τη σειρά του κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις: το Συμβούλιο της Επικρατείας και τους λογοτέχνες. Από το Συμβούλιο της Επικρατείας οργάνωσε τον εισηγητή του Συμβουλίου της Επικρατείας Γεώργιο Κουβελάκη και αυτός με τη σειρά του τον εισηγητή Γ. Κοσμά και τους πρωτοδίκες Αντώνη και Θανάση Μιχαλακέα. Μέσω του Σ. Πλασκοβίτη κοντά στην οργάνωση ήρθαν ο Ρόδης Ρούφος και ο Αλέξανδρος Κοτζιάς.¹¹⁷

¹¹⁶ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 57- 58. Δεν αναφέρεται το μικρό όνομα του βουλευτή Λουλή. Πιθανόν, να είναι ο Γεώργιος Λουλής που είχε εκλεγεί βουλευτής με την Ένωση Κέντρου.

¹¹⁷ Στο ίδιο σ. 82-83.

Αυτά τα πρόσωπα στα οποία αναφέρεται ο Β. Φίλιας εμφανίστηκαν πράγματι στις δίκες της οργάνωσης, όπως είδαμε και παραπάνω. Από την άλλη πλευρά, στο αυτοβιογραφικό του έργο παρουσιάζεται μια μάλλον εξιδανικευμένη εικόνα της οργάνωσης. Είναι πιο δύσκολο να φανταστούμε τη ΔΑ σα μια οργάνωση με συνοχή που πραγματοποιούσε στρατολογήσεις και οργάνωνε κλιμάκια. Με βάση και την εξάρθρωση της, μπορεί να μιλήσει κανείς περισσότερο για μία ομάδα πολιτών, οι οποίοι πρόσκεινται φιλικά στο προοδευτικό Κέντρο και επιχειρούν να συγκροτήσουν μια αντιστασιακή οργάνωση με βάση κύκλο επαφών που έχουν από τον ευρύτερο, επαγγελματικό, οικογενειακό, πολιτικό ή και φιλικό περίγυρο.

Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της συγκρότησης του «κλιμακίου» της Θεσσαλονίκης από τον Φίλια: ο Κ. Καλλιγάς ανέβηκε στη Θεσσαλονίκη και συνάντησε τον Ντίνο Φίλια (αδερφό του Β. Φίλια), ο οποίος τον έφερε σε επαφή με τον Γεώργιο Σιπητάνο. Τον Ιούλιο ή τον Αύγουστο ανέβηκε ο ίδιος ο Β. Φίλιας στη Θεσσαλονίκη και μέσω του αδερφού του Ντίνου συναντήθηκε με το δικηγόρο Στ. Νέστορα, ο οποίος ενεργοποιήθηκε στην οργάνωση της ΔΑ στη Θεσσαλονίκη. Ενώ η δημοσιογράφος Λ. Δουκίδου αποτελούσε τη σύνδεση με την οργάνωση στη Θεσσαλονίκη, λόγω της καταγωγής της από την πόλη. Ο πυρήνας στη Θεσσαλονίκη σύμφωνα με τον Β. Φίλια διαμορφώθηκε το Σεπτέμβριο του 1967 με βασικά στελέχη τον Στέλιο Νέστορα, τον Παύλο Ζάννα, τον Σωτήρη Δέδε, τον Γιώργο Σηπιτάνο, τον Κωνσταντίνο Πύρζα, τον Αργύρη Μαλτσίδα και τους καθηγητές Δημήτρη Ευρυγένη και Αριστόβουλο Μάνεση. Ο Στ. Νέστορας είχε συναντηθεί και με το φοιτητή Ν. Λεβεντάκη που άνηκε πολιτικά στην ΕΔΗΝ.¹¹⁸

Ωστόσο, στην οργάνωση της Θεσσαλονίκης φαίνεται πως είχαν δραστηριοποιηθεί και άλλοι άνθρωποι στους οποίους δεν υπάρχει καμία αναφορά από τον Β. Φίλια και οι οποίοι κατέθεσαν στη δίκη της Θεσσαλονίκης το Νοέμβριο του 1968, ως μάρτυρες κατηγορίας. Ο ένας εξ' αυτών, και πιο συγκεκριμένα ο εμπορικός αντιπρόσωπος Ιωάννης Μέλφος, φαίνεται πως ήταν ένα από τα βασικά στελέχη της οργάνωσης. Ο Ι. Μέλφος ξεκινώντας την κατάθεση του στο έκτακτο στρατοδικείο Θεσσαλονίκης ανέφερε πως με τους περισσότερους από τους κατηγορουμένους ήταν συμμαθητές και φίλοι. Στη συνέχεια, υποστήριξε πως ο Κ. Καλλιγάς όταν ανέβηκε το Μάιο στη Θεσσαλονίκη ήρθε σε επαφή με αυτόν και με τον Γ. Σιπητάνο, ρωτώντας τους εάν υπάρχει πιθανότητα να υπάρξει κάποια οργάνωση από μέλη της Ε.Κ.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 78.

Συνεχίζοντας ανέφερε: «Μας έκανε τρόπον τινά μιαν σφυγμομέτρηση. Ήρθε να δη-
αν υπάρξει διάθεση και εάν ευρίσκονται και που ευρίσκονται οι δυνάμεις του Κέντρου». Ο
Πρόεδρος σε εκείνο το σημείο έσπευσε να τον διορθώσει και να του επισημάνει ότι στην
κατάθεση του είχε πει άλλα και ότι ο Κ. Καλλιγιάς τους είχε ζητήσει να δραστηριοποιήσουν
μέλη του Ομίλου Παπαναστασίου και της δημοκρατικής παράταξης. Δηλαδή, ότι τους είχε
ζητήσει δράση. Αυτές οι «διορθώσεις» από την πλευρά του στρατοδικείου (είτε του
προέδρου, είτε του βασιλικού επιτρόπου) στις καταθέσεις των μαρτύρων κατηγορίας, οι
οποίοι ήταν μέλη της οργάνωσης ήταν ένα συχνό φαινόμενο. Σε κάποιες περιπτώσεις, ίσως
αποτελούσαν πίεση προς τον μάρτυρα κατηγορίας, ώστε να μην παρεκκλίνει από το
κατηγορητήριο, το οποίο οι διωκτικές αρχές φρόντισαν να το παρουσιάσουν «ενισχυμένο».
Ωστόσο, στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Ι. Μέλφος ανέφερε έμμεσα ότι η απολογία του δεν
αντανακλούσε την πραγματικότητα απόλυτα, αλλά περισσότερο ήταν αποτέλεσμα των
πίεσεων ή και βασανιστηρίων που είχε υποστεί.

Στην ερώτηση του συνηγόρου υπεράσπισης από πού έβγαλε το συμπέρασμα ότι ο
Δέδες είχε πάει σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας, ο Μέλφος αποκρίθηκε: « Δε θυμάμαι.
Δε ξέρω πως το είπα. Ίσως να προέκυψε από την ανάκριση». Σε άλλες περιπτώσεις πάλι,
ίσως δήλωνε την αμηχανία τους, που βρισκόντουσαν να καταθέτουν ως μάρτυρες
κατηγορίας. Όταν ο Μέλφος αφηγήθηκε τη διαφωνία που είχαν τα μέλη της ΔΑ
Θεσσαλονίκης με την ανακοίνωση της συμφωνίας της ΔΑ με το ΠΑΜ, ο πρόεδρος ρώτησε
τον Μέλφο αν την απέρριψαν ως «εθνικά απαράδεκτη» ή ως πολιτικά ασύμφορη και εκείνος
απάντησε ως «εθνικά απαράδεκτη», ενώ ο πρόεδρος πάλι έσπευσε να του υπογραμμίσει ότι
στην απολογία του είπε άλλα και την είχε χαρακτηρίσει «πολιτικά ασύμφορη». Ο Μέλφος
τότε είπε: «Πάντως την απορρίψαμε ομοφώνως». Στη συνέχεια όταν προσπάθησε να
υποστηρίξει πως όλα τα μέλη της οργάνωσης διαφώνησαν με τη συμφωνία αυτή κάτω από
την πίεση του προέδρου αποκρίθηκε: «ίσως ο Νέστορας είπε να συνεργαστούμε στο τεχνικό
κομμάτι».¹¹⁹

Ο Ι. Μέλφος στην κατάθεση του ανέφερε πως ο ίδιος και ο Γ. Σιπητάνος ενημέρωσαν
κάποιον γιατρό Οικονόμου και τον Στ. Νέστορα.¹²⁰ Τον Ιούλιο του 1967, ο Β. Φίλιας είχε
ανέβει στη Θεσσαλονίκη και συναντήθηκε μαζί του καθώς γνωριζόντουσαν από τον αδερφό
του Ντ. Φίλια και μαζί πήγαν στο γραφείο του Νέστορα. Εκεί ο Β. Φίλιας τους είχε πει ότι θα

¹¹⁹ « Η δίκη των εξ Θεσσαλονικέων», εφ. *Μακεδονία*, 8/11/1968 σ.1 και 5.

¹²⁰ «Τέσσερις νέοι μάρτυρες κατέθεσαν για του εξ», εφ. *Μακεδονία*, 8/11/1968 σ. 1.

ιδρυθεί μια κίνηση με σκοπό να «αντιπολιτευθεί την κυβέρνηση» και να βοηθήσει στην επάνοδο σε μια καλύτερη μορφής κοινοβουλευτική δημοκρατία. Παράλληλα, ο Β. Φίλιας υποστήριξε «χάριν εντυπώσεως» ότι θα παρέβαιναν οι σύμμαχοι στην υπόθεση της Ελλάδας και να μην έχουν σχέση με την Αριστερά, καθώς έχουν διαφορετικούς σκοπούς. Η πρώτη προκήρυξη που έβγαλαν σε 500 αντίτυπα δακτυλογραφήθηκε από τον Μέλφο ενώ ο Νέστορας ανέλαβε την εκτύπωση, χρησιμοποιώντας έναν πολύγραφο από κάποιους γνωστούς του που δούλευαν σε δημόσια υπηρεσία. Η αποστολή θα γινόταν ταχυδρομικώς. Πήρε ένα κατάλογο ο Μέλφος όπως και οι άλλοι και υπογράμμισαν 500 ονόματα γνωστών τα οποία θεωρούσαν ότι θα διαφωνούσαν με την κατάσταση που είχε εδραιωθεί από το καθεστώς της 21ης Απριλίου. Σε άλλη σύσκεψη παρευρέθηκε και ο καθηγητής Ευρυγένης και συζήτησαν την έκδοση πληροφοριακού δελτίου που θα αναλάμβανε τη σύνταξη ο ίδιος ο Μέλφος και ο Νέστορας.

Αργότερα, ο Νέστορας είχε πάει στην Αθήνα και κατά την επιστροφή του είχαν μία συνάντηση με τον Χαρίλαο Δώδο και τον Γιώργο Σωσσίδη στο σπίτι του πρώτου ώστε να συζητήσουν θέματα της οργανώσης, ενώ ο Γ. Σωσσίδης θα αναλάμβανε το οικονομικό σκέλος. Η Μάγδα Ζουράρη ανέλαβε τη προώθηση του δεύτερου δελτίου μέσω του πρακτορείου της, ενώ τον Δεκέμβριο ένας Ιταλός επισκέπτης έφερε έναν πολύγραφο στο Νέστορα. Ο Νέστορας είχε συναντηθεί και με τον υφηγητή Δ. Μαρωνίτη, καθώς όπως ανέφερε ο Μέλφος τους απασχολούσε το θέμα της οργάνωσης στο πανεπιστήμιο. Το συζήτησαν ο Μέλφος, ο Νέστορας, ο Σωσσίδης και ο Δώδος και αποφάσισαν να αναθέσουν αυτή τη δουλειά στον Μαρωνίτη, αλλά δεν έγινε τίποτα. Μέσω Σιπητάνου, εν τέλει, βρέθηκε ο φοιτητής Ν. Λεβεντάκης, ο οποίος διένειμε αντίτυπα της εφημερίδας στο πανεπιστήμιο. Στα τέλη Ιανουαρίου απολύθηκαν κάποιοι καθηγητές και αποφάσισαν να στείλουν επιστολές στους μη απολυθέντες ώστε να ζητήσουν την υποστήριξη τους. Το Φεβρουάριο εισήλθε στην οργάνωση και ο Π. Ζάννας, ώστε να βοηθήσει στην έκδοση του δελτίου. Παράλληλα, στις αρχές Μαΐου κόλλησαν αυτοκόλλητα σε τζάμια αυτοκινήτων και σε τοίχους με το σύνθημα: «Δημοκρατική Άμυνα- Η δημοκρατία θα νικήσει». Στην ερώτηση του Προέδρου αν συζήτησαν την δυνατότητα αναστολής του τουριστικού ρεύματος ο Μέλφος απάντησε ότι το συζήτησαν σαν πρόταση του κλιμακίου της Αθήνας μέσω της πυρπόλησης των αυτοκινήτων

των τουριστών κ.λ.π, αλλά διαφώνησαν και είχαν σκοπό να το ανακοινώσουν στους άλλους όμως δεν πρόλαβαν γιατί συνελήφθησαν.¹²¹

Ο Γ. Σωσσίδης που ανέφερε ο Ι. Μέλφος ότι ανέλαβε το οικονομικό σκέλος της οργάνωσης κατέθεσε και αυτός ως μάρτυρας κατηγορίας. Όπως υποστήριξε ο ίδιος έλαβε τον Οκτώβριο του 1967 ταχυδρομικώς μία διακήρυξη της ΔΑ και σχημάτισε την εντύπωση πως πρόκειται περί κεντρίας οργάνωσης, η οποία αντιπολιτευόταν την κυβέρνηση. Αργότερα συναντήθηκε με τον Μέλφο και τον Νέστορα και συζήτησαν για μία οργάνωση της οποίας ανέλαβε το οικονομικό σκέλος, ωστόσο ήταν μια μικρή οργάνωση και δεν είχε συνδρομητές. Στην ερώτηση του Προέδρου αν η οργάνωση τους είχε σκοπό τη βίαιη ανατροπή, ο Γ. Σωσσίδης απάντησε ότι επειδή γνώριζε τα πρόσωπα δεν πίστευε πως θα χρησιμοποιούσαν βία.¹²²

Εκτός από τον Γ. Σωσσίδη και τον Ι. Μέλφο, ως μάρτυρες κατηγορίας εξετάστηκαν ο Κρατερός Ιωάννου, συνάδελφος του Νέστορα στο γραφείο, ο πολιτικός μηχανικός Αλέξανδρος Τζώρτζης που ήταν φίλος του Κ. Πύρζα και ο οποίος φαίνεται ότι είχε διατηρήσει έναν πολύγραφο που του είχε δώσει να αποκρύψει ο τελευταίος, καθώς και ο Φιλήμων Χατζής, ο οποίος είπε ότι μεσολάβησε μεταξύ του Πύρζα και του Αλ. Τζώρτζη για την απόκρυψη του πολυγράφου. Τέλος, μάρτυρας κατηγορίας κατέθεσε και ο τέως νομάρχης και δικηγόρος Χαρίλαος Δώδος, ο οποίος είχε πάει στο γραφείο του Στ. Νέστορα όπου βρίσκονταν ο Ι. Μέλφος, ο Γ. Σιπητάνος, ο Δ. Ευρυγένης και ο Α. Μάνεσης. Στην συνάντηση αυτή έκαναν μια ανασκόπηση της πολιτικής κατάστασης και ο Στ. Νέστορας πρότεινε να σχηματισθεί μία οργάνωση που θα είχε ως στόχο να ανατρέψει τη κυβέρνηση και να «κρατήσει του φρόνημα του λαού υψηλό». Ο Χ. Δώδος, μάλιστα, στην ερώτηση του Προέδρου γιατί αποχώρησε από την οργάνωση, απάντησε ότι αυτό συνέβη γιατί διέμενε στην Αθήνα. Σε αυτό το σημείο επενέβη ο στρατοδίκης και του ανέφερε ότι είχαν την ίδια οργάνωση με εκείνη των Αθηνών, ρωτώντας τον, αν ξέρει άλλη οργάνωση που να έχει τους ίδιους σκοπούς και να μην εξαρτάται από την κεντρική οργάνωση. Ο Χ. Δώδος αποκρίθηκε πως ήταν άλλο οι σκοποί και άλλο η αυτοτέλεια.¹²³

Οι μάρτυρες κατηγορίας, όπως γίνεται κατανοητό από τα παραπάνω ήταν σχεδόν ισάριθμοί με τους διωκόμενους. Το γεγονός ότι δεν ήταν ψευδομάρτυρες και πράγματι είχαν

¹²¹ «Η δίκη των εξ Θεσσαλονικέων», εφ. *Μακεδονία*, 8/11/1968 σ.5.

¹²² «Η δίκη των εξ Θεσσαλονικέων», εφ. *Μακεδονία*, 8/11/1968, σ. 5.

¹²³ « Η δίκη των εξ Θεσσαλονικέων», εφ. *Μακεδονία*, 9/11/1968, σ. 5.

συμμετάσχει στην οργάνωση γίνονταν ορατό εξάλλου, και από τις συνομιλίες που υπάρχουν κατά τη διάρκεια της δίκης με τους διωκόμενους, ενώ τα ονόματα τους αναφέρθηκαν κατά τη διάρκεια των απολογιών των διωκόμενων. Ο κατηγορούμενος Αρ. Μάλτσιδης, για παράδειγμα στην κατάθεση του είχε αναφέρει πως μετά την 21^η Απριλίου είχε δει να πραγματοποιούνται μεταβολές στο Στρατό, στον Κλήρο και στην Παιδεία, πράγμα που είχε αρχίσει να του προκαλεί ανησυχίες. Οι ανησυχίες αυτές μεγάλωσαν μετά το βασιλικό αντικίνημα του Δεκεμβρίου και αποφάσισε να το συζητήσει με κάποιους φίλους του, όπως τον Νέστορα και τον Μέλφο. Παραμένει ερωτηματικό σε πιο βαθμό οφείλεται η εξάρθρωση της οργάνωσης στις ομολογίες τους. Στην περίπτωση της δίκης των 6 μελών της οργάνωσης, το κατηγορητήριο φαίνεται να στηρίχθηκε σχεδόν εξολοκλήρου στην κατάθεση του Ι. Μέλφου.

Ο Β. Φίλιας ανέφερε ότι μετά το ατύχημα του Δ. Καράγιωργα το καλοκαίρι του 1969 πραγματοποιήθηκαν βασανιστήρια σε μεγάλη κλίμακα, αλλά εκείνο που βοήθησε τις έρευνες των διωκτικών αρχών και την εξάρθρωση του δικτύου ήταν ο εντοπισμός αδύνατων κρίκων που “έσπασαν” στην ανάκριση και αποκάλυψαν ότι όφειλαν να μην έχουν αποκαλύψει.¹²⁴ Στον μόνο που αναφέρθηκε ο Β. Φίλιας από τα μέλη της οργάνωσης που παρουσιάστηκαν στη δίκη ως μάρτυρες κατηγορίας ήταν ο «ανανήψας», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Β. Φίλια, Δημήτρης Φιλδησάκος. Ο τελευταίος, σύμφωνα με τον Β. Φίλια πάντα, είχε τοποθετηθεί από την Ασφάλεια στις φυλακές Αβέρωφ για να σπάσει το ηθικό των κρατουμένων.¹²⁵ Ωστόσο, ο ελληνογάλλος δημοσιογράφος Γιάννης Σταράκης ανέφερε μία άλλη εκδοχή στη μαρτυρία του για την πολύμηνη κράτηση και τα βασανιστήρια που υπέστη. Λίγες μέρες πριν τη δίκη, είχε έρθει στις φυλακές Αβέρωφ ο Μωρογιάννης από την Ασφάλεια της Νέας Ιωνίας και κάλεσε κάποια από τα μέλη της οργάνωσης για να τους αναγγείλει πως θα αφεθούν «προσωρινά ελεύθεροι», ενώ οι τρεις έφυγαν το ίδιο βράδυ, και πιο συγκεκριμένα ο Δ. Φιλδισάκος, ο Δ. Κονάρης και ο Ι. Κομποτιάτης. Στις 19 Μαρτίου του 1970 το απόγευμα επέστρεψαν στις φυλακές Αβέρωφ ο Κονάρης και ο Κομποτιάτης. Ο Μωρογιάννης τους είχε κρατήσει ώστε να τους πείσει να καταθέσουν ως μάρτυρες κατηγορίας. Αρνήθηκαν και τους έκλεισαν στην απομόνωση, στο «ξενοδοχείο-φυλακή», στη Δροσιά για 8 μέρες. Μόνο τον Φιλδησάκο άφησαν ελεύθερο και αυτός προσήλθε ως

¹²⁴ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 35.

¹²⁵ Στο ίδιο, σ. 222.

μάρτυρας κατηγορίας.¹²⁶ Η εκδοχή του Γιάννη Σταράκη μοιάζει μάλλον πιο πιθανή, καθώς από την παρουσία των πρώην μελών της ΔΑ, ως μάρτυρες κατηγορίας, στις δίκες στα έκτακτα στρατοδικεία δεν φαινόντουσαν σε καμία περίπτωση να ήταν στην πραγματικότητα «ανανήψαντες» αλλά μάλλον είχαν εξαναγκαστεί από τις διωκτικές αρχές ή είχαν υποστεί και βασανιστήρια. Παράλληλα, το ότι κατέθεταν ως μάρτυρες κατηγορίας σήμαινε ότι αυτομάτως απέφευγαν τη φυλάκιση.

Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν εκείνη του τελειόφοιτου φοιτητή νομικής Ηλία Χαλκιάκου στη δίκη των 35 μελών. Ο Η. Χαλκιάκος ανέφερε πως είχε μία ασήμαντη επαφή με τον Γ. Κουβελάκη τον Απρίλιο του 1969 και είχε περιοριστεί στο να μοιράσει κάποιες προκηρύξεις στην Κυψέλη. Τα εσωτερικά σχέδια της οργάνωσης δεν του είχαν κοινοποιηθεί καθώς διατηρούσε επιφυλάξεις για την ένταξη του σε αυτή. Όπως υποστήριξε δεν προχώρησε η ένταξη του σε αυτή, διότι εκείνος ήταν αριστερός, ενώ εκείνοι κεντρώοι και δεξιοί. Τον συνέλαβαν τον Σεπτέμβρη, χωρίς να αναφέρει σαφή ημερομηνία, όπου του πήραν απολογία ενώ στην συνέχεια τον οδήγησαν στο ξενοδοχείο στη Δροσιά και τον άφησαν ελεύθερο στις αρχές Ιανουαρίου. Στις 14 Μαρτίου τον κάλεσαν στη Νέα Ιωνία, να καταθέσει. Στην ουσία όμως, δεν έδωσε νέα κατάθεση αλλά υπέγραψε ένα πιστό αντίγραφο της απολογίας που είχε δώσει τον Σεπτέμβρη. Ο Χαλκιάκος ζήτησε να μη γίνει δεκτή η απολογία του και συνεπώς η κατάθεση του που ήταν ακριβές αντίγραφο της πρώτης καθώς δεν τον ενδιέφερε η αλήθεια εκείνη τη στιγμή αλλά το να μεταβεί όσο τον δυνατόν γρηγορότερα στις φυλακές.¹²⁷ Προφανώς, με τη δήλωση του αυτή ο φοιτητής Χαλκιάκος ανέφερε ότι υπέγραψε την υποτιθέμενη «ομολογία» του, η οποία είχε συνταχθεί από τους ανακριτές του, ώστε να σταματήσουν τα βασανιστήρια και να οδηγηθεί στις φυλακές. Η συνθήκη αυτή δεν ήταν η εξαίρεση αλλά μάλλον ο κανόνας. Και στην μαρτυρία του ο ελληνογάλλος δημοσιογράφος Σταράκης, που βρίσκονταν από την πλευρά των διωκόμενων, περιγράφει σκηνές βασανιστηρίων που καλούνταν να απαντήσει σε ερωτήσεις των ανακριτών τις οποίες δεν γνώριζε, και εκείνοι δεν τον πίστευαν.

Γίνεται κατανοητό από τα παραπάνω ότι η παρουσία των μελών της οργάνωσης ή καλύτερα των πολιτών που δραστηριοποιήθηκαν στα πλαίσια αυτής, ως μαρτύρων

¹²⁶ Γιάννης Σταράκης, *Στις φυλακές των συνταγματαρχών*, Κέδρος, 1974, μτφρ. Νίκος Κασδαγλής, Κέδρος, 1974, σ.81-82.

¹²⁷ «Μάρτυς κατηγορίας αναιρεί την πρώτην κατάθεσιν του», εφ. *Το βήμα*, 1/4/1970, σ.3 Σημειωτέον ότι η δήλωση του Η. Χαλκιάκου στην εφημερίδα Μακεδονία δεν υπάρχει. Υπάρχει μόνο αναφορά στην αποχώρηση του από την οργάνωση λόγω ιδεολογικών διαφοροποιήσεων.

κατηγορίας δεν ήταν σε καμία περίπτωση πρωτοβουλία δική τους, ούτε επειδή υπήρχε ιδεολογική ταύτιση με το καθεστώς της 21ης Απριλίου. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε κάθε περίπτωση ξεχωριστά το πώς έφτασαν ως μάρτυρες κατηγορίας, δηλαδή αν βασανίστηκαν όπως φαίνεται τουλάχιστον στην περίπτωση του Ηλ. Χαλκιάκου ή αν κατέθεσαν ώστε να αποφύγουν τη σύλληψη, πάντως το ύφος τους στις καταθέσεις δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί καταγγελτικό, εναντίον των διωκόμενων.

6) Η μεγάλη δίκη των «35»

6Α) Αναζητώντας την επάνοδο στον κοινοβουλευτισμό

Η πυκνή περιγραφή της ομολογίας του Ι. Μέλφου, χωρίς να σημαίνει ότι ανταποκρίνεται απολύτως στην πραγματικότητα, μας επιτρέπει να δούμε τους τρόπους με τους οποίους πολίτες, οι οποίοι δεν προέρχονταν από κάποιο μαζικό κόμμα, ούτε είχαν δράση κάτω από καθεστώς παρανομίας προσπάθησαν να συγκροτήσουν οργάνωση και να αναπτύξουν αντιστασιακή δράση. Πρόκειται για ένα διευρυμένο κύκλο ανθρώπων, οι οποίοι γνωρίζονταν μεταξύ τους από ευρύτερες κοινωνικές, πολιτικές, επαγγελματικές συναναστροφές, οι οποίοι προσπάθησαν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα μέσα όπως ήταν η γραφομηχανή και ο πολύγραφος ώστε να τυπώσουν προκηρύξεις και να τις αποστείλουν μέσω ταχυδρομείου σε πολίτες που πίστευαν ότι θα ήταν αντίθετοι στην κατάσταση που είχε επιβληθεί από την 21η Απριλίου.

Όπως ανέφερε και ο Β. Φίλιας, η βασική αδυναμία της οργάνωσης όσον αφορά το έντυπο αντιχουντικό υλικό ήταν ότι κυκλοφορούσε σε περιορισμένους και κλειστούς κύκλους, ενώ και ο ίδιος όταν έφθασε ο πολύγραφος οινοπνεύματος ακολούθησε την ίδια πρακτική στέλνοντας την προκήρυξη που είχε γράψει σε διαφορετικούς παραλήπτες μέσω του τηλεφωνικού καταλόγου και τη βοήθεια συνεργατών του.¹²⁸ Η ΔΑ προχώρησε και σε δυναμικές ενέργειες. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο αλλά και με τον Β. Φίλια, οι ενέργειες αυτές φαίνεται πως συστηματοποιήθηκαν από τις αρχές του 1969. Η πρώτη τοποθέτηση εκρηκτικού μηχανισμού έγινε, ωστόσο, στις 7 Νοεμβρίου του 1967¹²⁹ και ενδεχομένως να πραγματοποιήθηκε από τον Ανδρέα Πολίτη ο οποίος ανέφερε στην απολογία του ότι είχε κατασκευάσει και είχε τοποθετήσει δύο «βόμβες», όπως είδαμε παραπάνω.

Στο κατηγορητήριο αναφέρονταν 18 τοποθετήσεις εκρηκτικών μηχανισμών. Πιο συγκεκριμένα: 1) στις 19 Μαρτίου 1969 σε κατανεμητή του Ο.Τ.Ε, στην οδό Αναγνωστοπούλου, από τον Σπ. Λουκά, 2) στις 18-19 Απριλίου σε σταθμευμένο αυτοκίνητο στην οδό Αιόλου, από τον Δ. Κωτσάκη και τον Ι. Κομποτιάτη, 3) σε κάδο απορριμμάτων έξω από το γήπεδο του Π.Α.Ο την ίδια μέρα από τα ίδια πρόσωπα, 4) σε σταθμευμένο αυτοκίνητο στο Παλαιό Φάληρο τις ίδιες μέρες από τα ίδια πρόσωπα, 5) τον Απρίλιο του

¹²⁸ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 90.

¹²⁹ «Χρονολόγιο Αντίστασης 1967-1974». <http://www.iospress.gr/extra/antistasi67.htm>

1969 χωρίς να αναφέρεται συγκεκριμένη μέρα επί της εθνικής οδού Αθηνών- Θεσσαλονίκης από τον Ι. Κομποτιάτη και κάποιον Ρότζερ, 6) στις 18-19 Απριλίου στην Esso Pappas Κηφισιάς, από τον Δ. Καράγιωργα και τον Κ. Σημίτη και 7) στην Esso Pappas Γλυφάδα από τον Χ. Ροκόφυλλο και τον Ε. Δελούκα. 8) Τις ίδιες μέρες από τον Νίκο και την Ελισάβετ Οικονομίδου στη Μονή Πετράκη, 9) στις 21 Απριλίου πίσω από το άγαλμα του Κολοκοτρώνη, από τον Σπ. Λουκά. 10) Στις 19 Μαΐου στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, στο Σύνταγμα, από τον Γ. Σταράκη και τον Α. Γουέγκερ και 11) την ίδια μέρα από τα ίδια πρόσωπα στην American Express, 12) την ίδια μέρα σε αμερικανικό αυτοκίνητο από τον Ι. Σταράκη και τον Ι. Κομποτιάτη και 13) την ίδια μέρα στο ξενοδοχείο «Χίλτον» από τον Α. Γεράρη. 14) Στις 6 Ιουνίου 1969 στο παλιό κτήριο του Εκτάκτου Στρατοδικείου Αθηνών στην οδό Ακαδημίας 3, από τον Ι. Σταράκη και τον Α. Γουέγκερ. 15) Τον Ιούλιο του 1969, χωρίς να αναφέρεται συγκεκριμένη ημερομηνία στο μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού από τον Νίκο και την Ελισάβετ Οικονομίδα. 16) Στις 19 Ιουλίου, στο θέατρο Ηρώδου Αττικού, από την Β. Σταυροπούλου και τον Ι. Σταράκη. 17) Στις 26 Ιουλίου στο ξενοδοχείο Κίνγκ Τζώρτζ από τον Σπ. Λουκά και 18) στις 9 Αυγούστου στο πρακτορείο της Ολυμπιακής από τον Σπ. Λουκά και την Β. Σταυροπούλου.¹³⁰

Οι μόνοι που ανέλαβαν την ευθύνη κατά τη διάρκεια της δίκης για τις δυναμικές ενέργειες ήταν ο Δ. Καράγιωργας, ο Χ. Ροκόφυλλος και ο Ε. Δελούκας, Πιο συγκεκριμένα ο Χ. Ροκόφυλλος και ο Ε. Δελούκας οι οποίοι κράτησαν την ίδια «γραμμή» ανέλαβαν την ευθύνη για την τοποθέτηση της «κροτίδας», όπως είπαν και οι ίδιοι, στο πρατήριο βενζίνης της Esso-Pappas στη Γλυφάδα στις 18 Απριλίου. Εκτός από αυτήν την ενέργεια συμμετείχαν στη σύνταξη ενός κειμένου για τον τρόπο διεξαγωγής των εκλογών και το Σύνταγμα «που δεν εξέφραζε τη θέληση του ελληνικού λαού», καθώς επίσης βοήθησαν και τον καθηγητή Νίκο Οικονομίδα για ένα κείμενο αναφορικά με τις αλλαγές στη Παιδεία από την 21η Απριλίου και μετά.¹³¹ Ο Δ. Καράγιωργας από το κατηγορητήριο υποστήριξε ότι ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα μόνο η τοποθέτηση του εκρηκτικού μηχανισμού, μαζί με τον Κ. Σημίτη, στην Esso-Pappas Κηφισιάς. Με την πράξη του εξέφραζε την έντονη δυσφορία του προς την παρούσα κυβέρνηση, καθώς και την αντίθεση του στους ξένους παράγοντες που στήριζαν το καθεστώς. Επίσης, ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα η

¹³⁰ Βλ. «Η απολογία του Σάκη Καράγιωργα στη δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας», Γιώργος Ρωμαίος (επιμ.), ένθετο εφ. *Τα Νέα*, Νοέμβριος 2018, σ. 47-117.

¹³¹ «Αι πλήρεις απολογίαι των κατηγορουμένων», εφ. *Το Βήμα*, Τα πρακτικά κατέγραψαν οι: Ν. Κακαουνάκης, Ε. Μπαρταινόπουλος, Παν Λουκάκος 9/4/1970, σ. 6.

παραλαβή δεκατριών κροτίδων προς φύλαξη, η εγκατάσταση πολυγράφου και η εκτύπωση δελτίου για την ενημέρωση του ελληνικού λαού, καθώς η εκτύπωση προκηρύξεων. Αρνήθηκε ότι ηγούνταν ομάδας δυναμιτιστών, ότι συμμετείχε σε συσκέψεις ανασύστασης της ΔΑ, ότι παρέλαβε τρεις κροτίδες από το Ι. Σταράκη και τον Γ. Κουβελάκη και ότι έφερε σε επαφή τον Ι. Σταράκη και τον Β. Παπαζήση για τη μεταφορά εκρηκτικών υλικών.¹³²

Τα δύο φερόμενα ως μέλη της ΔΑ, τους οποίου βάραινε ιδιαίτερα το κατηγορητήριο για την εμπλοκή τους στις δυναμικές ενέργειες ήταν ο Σπ. Λουκάς και ο Ι. Σταράκης. Εκτός από τις τοποθετήσεις των εκρηκτικών μηχανισμών κατηγορούνταν, ότι διατηρούσαν κρησφύγετο, ως «εργαστήριο κατασκευής βομβών και τηλεπικοινωνιακού υλικού». Πιο συγκεκριμένα ο Ι. Σταράκης είχε νοικιάσει διαμέρισμα στην Λεωφόρο Κηφισίας από τον Ιούλιο του 1969, όπου βρέθηκαν βόμβες εκρηκτικά υλικά, εργαλεία κατασκευής βομβών, εργαλεία κατασκευής πλαστών διαβατηρίων και 13 διαβατήρια διαφόρων αλλοδαπών. Είχε, επίσης, δώσει μαζί με τον Γ. Κουβελάκη μία βόμβα στον Α. Γεράρη και αφού του έδειξαν τον χειρισμό της εκείνος την τοποθέτησε στο ξενοδοχείο Χίλτον. Από τον Απρίλιο μέχρι τον Αύγουστο 1969 συνόδευσε τον Γ. Κουβελάκη σε συναντήσεις με τους άλλους «βομβιστές» Ι. Κομποτιάτη και Δ. Κωτσάκη και έδειχνε σε αυτούς τον χειρισμό των βομβών. Τον Ιούλιο του 1969 συναντήθηκε στο Παρίσι με τον Άλαν Γουέγκερ και τον Ιωάννη Λελούδα. Από τον Απρίλιο μέχρι και τον Αύγουστο του 1969 είχε επαφές και με το Β. Παπαζήση για να μεταφέρει εκρηκτικές ύλες από την Ιταλία με το ιδιόκτητο τζετ του τελευταίου.

Το κατηγορητήριο, όσον αφορά, τον Σπ. Λουκά ανέφερε πως «μυήθηκε» από τον Ι. Σταράκη τον Ιανουάριο του 1969 και από τον Απρίλιο διατηρούσε διαμέρισμα στην οδό Ξενοκράτους 41 ως «εργαστήριο κατασκευής βομβών» ή ανακατασκευής ελαττωματικών με τη σύμπραξη του Ι. Σταράκη, της μνηστής του Β. Σταυροπούλου και του Ι. Κομποτιάτη. Το Μάιο είχε πάει για τις ανάγκες της οργάνωσης στο Λονδίνο και στο Παρίσι, προς αναζήτηση οικονομικών πόρων και για την εξεύρεση και αποστολή κατάλληλων εκρηκτικών υλικών. Στο Παρίσι είχε επαφές με τον Ι. Λελούδα και τον Ζύλ Ντασσέν όπου έλαβε 900 δολάρια για τις ανάγκες της οργάνωσης και με αυτά τα λεφτά νοίκιασε διαμέρισμα στην οδό Σειρήνων στη Νέα Κηφισιά, όπου εγκατέστησε εργαστήριο συναρμολογήσεως βομβών, παράνομο ραδιοφωνικό σταθμό και απέκρυψε διάφορα υλικά της οργάνωσης.¹³³ Από το κατηγορητήριο και μόνο γίνονται ορατές μάλλον κάποιες υπερβολές και αοριστίες. Ο Ι. Κομποτιάτης από τη

¹³² « Η απολογία του κ. Γεωργίου Μαγκάκη», εφ. *Το Βήμα*, 8/4/1970, σ. 3.

¹³³ «Η απολογία του Σάκη Καράγιωργα», εφ. *Τα Νέα*, σ. 71-72.

μία φαίνεται να παίρνει οδηγίες από τον Ι. Σταράκη για την λειτουργία των εκρηκτικών μηχανισμών, ενώ όταν το κατηγορητήριο φτάνει στον Σπ. Λουκά φαίνεται ότι τις κατασκεύαζε κι' όλας.

Ο Σπ. Λουκάς στην απολογία του τόνισε ότι η αντίσταση σε αυτές τις περιπτώσεις ήταν «υπόθεση του λαού και όχι των πολιτικών κομμάτων» και υποστήριξε ότι δεν άνηκε σε καμία οργάνωση. Το διαμέρισμα στην οδό Ξενοκράτους ανέφερε πως το διατηρούσε πριν εμπλακεί σε αντιστασιακές ενέργειες. Προσέθεσε, πως στην έκθεση της κατάσχεσης δεν αναφέρονταν αντικείμενα, σχετικά με την κατασκευή βομβών ενώ το μόνο που είχε βρεθεί ήταν ένα ηλεκτρονικό μηχάνημα που ήταν άσχετο με τις βόμβες. Τον Ι. Κομποτιάτη που ανέφερε το κατηγορητήριο τον γνώρισε στην ΕΣΑ, ενώ το διαμέρισμα που νοικιάστηκε στην Κηφισιά, προοριζόταν για την εγκατάσταση παράνομου ραδιοφωνικού σταθμού, που είχε συμφωνηθεί κατόπιν συνεννόησης με τον Γ. Κουβελάκη, όταν τον είχε γνωρίσει το Μάιο του 1969. Γι' αυτό εξάλλου, βρέθηκαν μόνο δύο στρατιωτικοί πομποί. Υποστήριξε επίσης ότι ταξίδεψε στο Λονδίνο, όπου συνάντησε τον Α. Στάγκο και του έδωσε μία επιστολή κατόπιν συνεννόησης με τον Γ. Κουβελάκη, όπου ο τελευταίος διαμαρτύρονταν για τους ελαττωματικούς εκρηκτικούς μηχανισμούς και την έλλειψη οικονομικής ενίσχυσης. Η σχέση του με την οργάνωση εξαντλήθηκε στην διατήρηση μιας βαλίτσας με εκρηκτικές ύλες. Όσον αφορά τις τοποθετήσεις εκρηκτικών μηχανισμών τις αποδέχτηκε αφ' ότου μεταφέρθηκε στην ΕΣΑ και κατόπιν βασανιστηρίων «ομολόγησε» για δύο βόμβες. Όταν τον οδήγησαν στον Θεοφιλιγιαννάκο και στον Χατζησήση ήταν εκεί και ο Μπάμπαλης ο οποίος κρατούσε ένα βιβλίο «χρεώσεως βομβών» και έσπευσε να τις καταγράψει. Ολοκληρώνοντας, υποστήριξε πως θεωρούσε τις «κροτίδες» δευτερεύουσας σημασίας.¹³⁴

Ο Ι. Σταράκης στην απολογία του ανέφερε πως στην Ελλάδα έφτασε, ως ανταποκριτής ενός γαλλικού πρακτορείου τον Απρίλιο του 1968. Τον Απρίλιο του 1969 είχε συναντηθεί με τον Ιωάννη Λελούδα, όπου του ανέφερε ότι ένας γαλλικός εκδοτικός οίκος ήθελε να δημοσιεύσει, ένα βιβλίο για τα βασανιστήρια στα οποία υποβάλλονταν οι κατηγορούμενοι από τις Αρχές και γενικότερα για την αντίσταση εναντίον του καθεστώτος. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, συνάντησε τον Γ. Κουβελάκη με τον οποίο διατηρούσε επαφές και του υπαγόρευσε μαρτυρίες ανθρώπων που είχαν υποστεί βασανιστήρια. Στα τέλη Μαΐου, ο Σταράκης θα έφευγε για το εξωτερικό και ο Γ. Κουβελάκης του ζήτησε να επανέλθει με

¹³⁴ «Η απολογία του κ. Γεωργίου Μαγκάκη», εφ. Το Βήμα, 8/4/1970, σ.3.

ένα πλαστό διαβατήριο, ώστε να νοικιάσουν ένα διαμέρισμα, όπου δε θα φαινότουσαν τα ονόματα τους. Πράγματι, αυτό έπραξε καθώς όπως ανέφερε στο στρατοδικείο υπήρχε ιδεολογική συγγένεια με τον Κουβελάκη και επιθυμούσε να τον βοηθήσει. Τον Ιούλιο νοίκιασε ένα διαμέρισμα στην οδό Κηφισίας 96, με το πλαστό διαβατήριο και με χρήματα που του είχε δώσει ο Γ. Κουβελάκης, το οποίο προοριζόταν για κάποιον «Αχιλλέα», που όπως κατάλαβε ήταν ο Αθανάσιος Γεράρης,¹³⁵

Ο Α. Γεράρης (27 ετών) είχε καταθέσει ως μάρτυρας κατηγορίας στις 31 Μαρτίου και είχε υποστηρίξει πως ήταν μέλος της Διοικητικής Επιτροπής του κόμματος των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη. Ξεκινώντας την κατάθεση του διευκρίνισε ότι αυτός και ορισμένοι φίλοι του είχαν συλληφθεί τον Αύγουστο και ήταν κρατούμενοι για άλλη υπόθεση. Μετά από την ερώτηση του συνηγόρου υπεράσπισης Γ.Β Μαγκάκη ο μάρτυρας κατηγορίας ανέφερε πως αφορούσε την υπόθεση των Ελευθέρων Ελλήνων. Η σύνδεση του με τη ΔΑ εξαντλούνταν με την επαφή που είχε με τον Γ. Κουβελάκη και συζήτησαν κατ' επανάληψη αναφορικά με την απομάκρυνση της δικτατορίας. Στη συνέχεια ο Αθ. Γεράρης υποστήριξε ότι το Μάιο του 1969 κατόπιν συνάντησης που είχε με τον Κουβελάκη και τον Σταράκη ο τελευταίος του παρέδωσε μία «κροτίδα», ενώ σε νέα συνάντηση στην Κηφισιά του παρέδωσε άλλες δύο. Καταλήγοντας ανέφερε πως παρασύρθηκε από τον Κουβελάκη, καθώς διέθετε μεγάλη πειστικότητα. Μετά από επισήμανση του συνηγόρου υπεράσπισης Πουλιόπουλου, γιατί βρισκόταν μπροστά ο Σταράκης εφόσον ο Κουβελάκης ήταν η επαφή του εκείνος αποκρίθηκε « Πιθανώς θα ήθελε ο Κουβελάκης να μου δείξει ότι είχε φέρει κάποιον ειδικό». Ενώ στη συνέχεια όταν τον ρώτησε που έμαθε το όνομα του [εν. του Σταράκη], εκείνος αποκρίθηκε στην Ασφάλεια προαστίων.

Ο Σταράκης κατά τη διάρκεια της απολογίας του, ανέφερε πως δεν ήξερε πώς να αντιδράσει στα «παράδοξα» πράγματα που είχε αναφέρει ο Αθ. Γεράρης και περίμενε την απολογία του για να τα αντικρούσει. Υποστήριξε πως δεν είχε παραδώσει αυτός τους εκρηκτικούς μηχανισμούς και πως είχε παραλάβει ένα δέμα από τον Αθ. Γεράρη τυλιγμένο σε ένα πουλόβερ, χωρίς να γνωρίζει τι είχε μέσα. Στη συνέχεια το δέμα αυτό το παρέδωσε στον Κουβελάκη. Το γεγονός να μη γνώριζε ο Ι. Σταράκης τι μετέφερε μάλλον αποτελούσε τέχνασμα, ώστε να αποφύγει την εμπλοκή του στις δυναμικές ενέργειες. Στην μαρτυρία του, ωστόσο, που δημοσιεύτηκε πρώτη φορά στα γαλλικά ένα χρόνο αργότερα αν και εστίαζε στα

¹³⁵ «Αι απολογίαι των κατηγορουμένων», εφ. *Το Βήμα*, 8/4/1970, σ.5.

βασανιστήρια που υπέστη κατά τη διάρκεια της κράτησης του στην Ασφάλεια Αθηνών και στην ΕΣΑ, δεν υπήρχαν μεγάλες διαφοροποιήσεις από αυτά που κατέθεσε στη δίκη. Πιο συγκεκριμένα, ανέφερε πως τον συνέλαβαν στις 18 Αυγούστου στο διαμέρισμα που είχε νοικιάσει για τον Αθ. Γεράρη, ενώ όταν τον οδήγησαν στην Ασφάλεια, ο Γεράρης εμφανίστηκε μπροστά του και ομολόγησε πως ήταν παρών και ο ίδιος, όταν ο Γ. Κουβελάκης του παρέδωσε τα εκρηκτικά, ενώ πιστεύοντας ότι γνώριζε πολλά ξεκίνησαν να τον βασανίζουν.¹³⁶

Στο σπίτι του δε βρήκαν τίποτα περισσότερο από αναφορές για την έρευνα της Διεθνούς Αμνηστίας. Παρ' όλα αυτά αναγκάστηκε, λόγω των βασανιστηρίων, να ομολογήσει ότι αυτός, έφερνε τις βόμβες "κατασκευάζοντας" ένα ψεύτικο πρόσωπο στο εξωτερικό, ως προμηθευτή. Στο διαμέρισμα του Γεράρη βρέθηκαν επίσης και ορισμένα πλαστά διαβατήρια τα οποία τα είχαν προμηθεύσει καθηγητές πανεπιστημίων της Δυτικής Ευρώπης. Βρέθηκε ακόμη σημείωμα που του είχε παραδώσει ο Γ. Κουβελάκης όταν έφευγε από το Παρίσι, το οποίο αναφέρονταν σε κάποιο «Λάμπρο» και του έδινε συγχαρητήρια για τις 9 Αυγούστου τη μέρα που είχε γίνει η έκρηξη στα γραφεία της Ολυμπιακής. Η ανάκριση, όπως ανέφερε, συγκεντρώνονταν σε ένα πρόσωπο το οποίο δε γνώριζε και δεν είχε βρει τρόπο να τον συναντήσει.¹³⁷ Παρ' όλα αυτά στο αυτοβιογραφικό του έργο ο Κώστας Σημίτης ανέφερε πως όταν είχαν ξεκινήσει να τοποθετούν εκρηκτικούς μηχανισμούς, ο κατασκευαστής τους ήταν ο Ι. Σταράκης και ο Κ. Σημίτης τις παρελάμβανε από τον Δ. Καράγιωργα στην τράπεζα της Ελλάδας. Εκτός όμως από τον Δ. Καράγιωργα είχε πάρει και δύο «βόμβες» από τον Γ.Α. Μαγκάκη, όπου τη μία από αυτές την είχε τοποθετήσει στην είσοδο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, στο θέατρο Ορβό.¹³⁸

Ομοίως και ο Β. Φίλιας, χωρίς να εστιάζει ούτε αυτός στις δυναμικές ενέργειες, υποστήριζε πως ο Ι. Σταράκης και ο Σπ. Λουκάς συστηματοποίησαν τις βομβιστικές ενέργειες, ενώ προς την κατεύθυνση αυτή σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του Τάσου Μήνη, ο οποίος είχε επιστρέψει τον Ιανουάριο του 1969 από την Ιταλία στην Ελλάδα και κατασκεύαζε αυτοσχέδιους εκρηκτικούς μηχανισμούς που άλλους τους τοποθετούσε ο ίδιος και άλλους τους έδινε στη ΔΑ.¹³⁹ Ο Γ. Α. Μαγκάκης αναφέρει και αυτός σε μεταγενέστερη

¹³⁶ Γιάννης Σταράκης, *Στις φυλακές των συνταγματαρχών*, μτφρ. Νίκος Κασδαγλής, Κέδρος, Αθήνα, σ. 14-15.

¹³⁷ Στο ίδιο, σ. 17-18.

¹³⁸ Κ. Σημίτης, *ό.π.*, σ. 84. Η τοποθέτηση εκρηκτικού μηχανισμού στην είσοδο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού, είχε αποδοθεί στο Νίκος και την Ελισάβετ Οικονομίδου, όπως είδαμε παραπάνω στο κατηγορητήριο.

¹³⁹ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 184-185.

μαρτυρία του, πως ο Τάσος Μήνης ήταν ένας από τους πιο έμπειρους κατασκευαστές εκρηκτικών με συνεργάτη τον Γιάννη Μασουρίδη. Επειδή, ο Αν. Μήνης και ο Γ. Μασουρίδης έπρεπε να μένουν σε καθεστώς μυστικότητας ο Μαγκάκης είχε αναλάβει τη μεταφορά των εκρηκτικών στον Κ. Σημίτη. Πηγαίνοντας στο δικαστήριο είχαν δύο πανομοιότυπες τσάντες όπου η μία ήταν άδεια και η άλλη είχε τα εκρηκτικά. Ο Σημίτης έπαιρνε εκείνη με τα εκρηκτικά και τη μετέφερε στον Δ. Καράγιωργα.¹⁴⁰

Κατά τη διάρκεια της δίκης, ο Γ.Α. Μαγκάκης, ισχυρίστηκε πως είχε παραλάβει 13 εκρηκτικές συσκευές μικρής ισχύος από τον Σουηδό δημοσιογράφο και τεχνοκρίτη Μπένκτ Χόλμκβιστ, τον Απρίλιο του 1969 και τις είχε παραδώσει στον Κ. Σημίτη.¹⁴¹ Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα αν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα η δήλωση του Γ. Α. Μαγκάκη, ωστόσο ο Αναστάσιος (Σάκης) Πεπολής, ο οποίος διατηρούσε στενές επαφές με τον Γ. Α. Μαγκάκη, κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, στο αυτοβιογραφικό του έργο ανέφερε πως ο Μαγκάκης διατηρούσε πολλαπλές συνδέσεις για δράση με εκρηκτικά αλλά τις είχε κρατήσει μεταξύ τους ασύνδετες. Σύμφωνα, με τον Α. Πεπονή, ο Μαγκάκης δεν τους είχε προτείνει άμεση συμμετοχή σε αυτόν και τον Ρόδη Ρούφο, αλλά τους είχε ζητήσει να δημοσιοποιούν ορισμένες ενέργειες της οργάνωσης στους ξένους ανταποκριτές, ώστε να προβάλλονται από τις εφημερίδες και να αναμεταδίδονται από τα ελληνικά προγράμματα των ξένων ραδιοφωνικών σταθμών.¹⁴² Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό ότι οι δυναμικές ενέργειες αφορούσαν ένα ευρύτερο δίκτυο πολιτών που δεν εξαντλούνταν αποκλειστικά σε μέλη της ΔΑ. Οι «βόμβες» μπορεί είτε να προέρχονταν από το εξωτερικό, είτε να κατασκευάζονταν από ανθρώπους που είχαν την ανάλογη εμπειρία όπως ο σμήναρχος Α. Μήνης, ενώ οι τοποθετήσεις να αναλαμβάνονταν είτε από μέλη της οργάνωσης, είτε από μέλη άλλων οργάνωσεων, όπως στην περίπτωση του Αθ. Γεράρη, ο οποίος βρισκόταν στη φυλακή για την υπόθεση των Ελευθέρων Ελλήνων.

Σε κάθε περίπτωση, τα άτομα που ήταν εμπλεκόμενα με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο στην τοποθέτηση βομβών ήταν ο Δ. Καράγιωργας, ο Κ. Σημίτης ο Γ. Α. Μαγκάκης, ο Ι. Σταράκης, ο Σπ. Λουκάς, ενώ την εμπλοκή τους παραδέχτηκαν κατά τη διάρκεια της δίκης, ο Χ. Ροκόφυλλος και ο Εμ. Δελούκας. Επιπροσθέτως οι δυναμικές ενέργειες, όπως

¹⁴⁰ Γ. Α. Μαγκάκης, «Η πνευματική αντίσταση και η βόμβα στα χέρια του Καράγιωργα», στο: Δημήτρης. Π. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 272-273.

¹⁴¹ « Η απολογία του κ. Γεώργιου Μαγκάκη», εφ. *Το Βήμα*, 8/4/1970, σ. 3, Τα πρακτικά είχαν καταγράψει Νικ. Κακαουνάκης, Ερ. Μπαρτσινόπουλος, Παν. Λουκάκος.

¹⁴² Αναστάσιος Πεπολής, *Τα γεγονότα και τα πρόσωπα 1961-1981*, Λιβάνης, Αθήνα, 2002, σ. 241-242.

προαναφέρθηκε, συστηματοποιήθηκαν από τις αρχές του 1969. Η απόφαση αυτή, ωστόσο, μάλλον δεν ήταν ευρέως αποδεκτή. Σε μία ανεπίσημη έκθεση της Ασφάλειας αναφερόταν πως μετά τις ανακρίσεις που πραγματοποιήθηκαν από τις 14 Ιουλίου που έγινε η έκρηξη στα χέρια του Δ. Καράγιωργα προέκυψε ότι η οργάνωση διέθετε μία εκτελεστική επιτροπή χωρίς καθορισμένη αρμοδιότητα απαρτιζόμενη από άτομα του περιβάλλοντος του Δ. Καράγιωργα, του Γ. Κουβελάκη και του Γ. Α. Μαγκάκη και δύο κλιμάκια το ένα υπό του Δ. Καράγιωργα και το άλλο υπό του Γ. Κουβελάκη, τα οποία διέθεταν ομάδες βομβιστών και εκδοτικό μηχανισμό. Ωστόσο, στο πλαίσιο των συζητήσεων το φθινόπωρο του 1968 για την ανασύσταση της οργάνωσης, υπήρξαν διαφωνίες για την αποτελεσματικότητα των δυναμικών ενεργειών αντί των πολιτικών.

Οι πιο «συντηρητικοί» και «μεθοδικοί» εξ' αυτών όπως ο Χ. Πρωτοπαππάς, ο Π. Ανδριτσάκης, ο Δ. Φιλδισάκος υποστήριξαν την δημιουργία «πλατειάς» οργάνωσης που θα είχε προπαγανδιστικό χαρακτήρα για την καλλιέργεια και αναζωπύρωση της «πολιτικής μάχης» με την βοήθεια του εξωτερικού παράγοντα, ώστε να επιτευχθεί, εν καιρώ, η ομαλή πτώση του καθεστώτος. Αντίθετα, οι «πλέον αδιάλλακτοι» όπως ο Δ. Καράγιωργας ο Γ. Κουβελάκης και ο Π. Τσαγκαράκης ετάχθησαν υπέρ της δημιουργίας μιας «στενής» δυναμικής οργάνωσης, η οποία με την τοποθέτηση εκρηκτικών μηχανισμών θα δημιουργούσε μια έκρυθμη για το καθεστώς κατάσταση που θα οδηγούσε στην πτώση του, έστω και με την παρέμβαση των ξένων δυνάμεων. Στη διαμάχη αυτή σύμφωνα με τις πληροφορίες της Ασφάλειας επικράτησαν, εν τέλει, οι «σκληροί παράγοντες» και συγκροτήθηκαν τα δύο κλιμάκια εκείνα του Δ. Καράγιωργα και του Γ. Κουβελάκη που αριθμούσαν 20 άτομα το κάθε ένα. Οι επικεφαλείς των κλιμακίων και ουσιαστικά της οργάνωσης διατηρούσαν άμεσα επαφή με πυρήνες του εξωτερικού. Η εξωτερική βοήθεια συνίστατο κυρίως στην εισαγωγή εκρηκτικών μηχανισμών και χρηματικών ποσών. Η συνεργασία των δύο κλιμακίων δεν ήταν απόλυτη, δεδομένου ότι ο καθένας από τους δύο «αρχηγούς» διατηρούσε κάποια ανεξαρτησία σκέψης και ενεργειών και επεδίωκε με όλους τους τρόπους την προβολή του για «ιδιοτελείς σκοπούς».¹⁴³

Αυτή η έκθεση της Ασφάλειας βασίζονταν για ακόμη μία φορά, σε μεγάλο βαθμό, στην κατάθεση ενός μάρτυρα κατηγορίας, του δικηγόρου Δημήτρη Φιλδησάκου. Ο τελευταίος στην κατάθεση του ανέφερε πως στα τέλη του 1968, ο Χ. Πρωτοπαππάς ή ο Π.

¹⁴³ Θα προστεθεί η παραπομπή.

Ανδριτσάκης, χωρίς να θυμάται ποιος ακριβώς, τον προσκάλεσε για συζήτηση, ενώ διευκρίνισε πως ήταν προσωπικός φίλος του Χ. Πρωτοπαππά. Η πρόσκληση αφορούσε την αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών και την ανασύνθεση της ΔΑ, καθώς εκείνη την περίοδο είχαν συλληφθεί πολλά μέλη της. Η πρώτη συνάντηση είχε γίνει στην οικία του Δ. Καράγιωργα, όπου είχαν παραστεί ο Π. Ανδριτσάκης, ο Π. Τσαγκαράκης και ο Γ. Κουβελάκης, όπου έγινε «ατέρμονος πολιτική συζήτηση» χωρίς να καταλήξουν κάπου. Μετά από 15-20 μέρες ξανασυναντήθηκαν και εκείνη τη φορά τέθηκε το ζήτημα της ΔΑ. Εκεί ο Γ. Κουβελάκης και ο Δ. Καράγιωργας είχαν προτείνει δυναμικές λύσεις, αντιθέτως ο Π. Ανδριτσάκης και ο Χ. Πρωτοπαππάς είχαν ταχθεί υπέρ των πολιτικών λύσεων. Ο τελευταίος συγκεκριμένα υποστήριξε τη συνένωση όλου του πολιτικού κόσμου, ώστε μόνο μέσω των πολιτικών ενεργειών να επαναφέρουν τον κοινοβουλευτισμό στη χώρα.

Ο ίδιος ο Δ. Φιλδησάκος τους ανέφερε πως ήδη είχαν τεθεί ορισμένα άρθρα του Συντάγματος σε λειτουργία και θα έπρεπε να το λάβουν υπόψη. Μετά από καιρό, στις αρχές του 1969, συναντήθηκαν στο γραφείο του Π. Ανδριτσάκη για να διευθετήσουν ένα πρόβλημα που είχε προκύψει μεταξύ του Γ. Κουβελάκη και του Χ. Πρωτοπαππά. Ο δεύτερος είχε συγγράψει ένα κείμενο στο οποίο πρότεινε τη συνένωση όλων των πολιτικών κομμάτων και τη συνεργασία με τον Κ. Καραμανλή. Ο Γ. Κουβελάκης διαφώνησε ριζικά και θεώρησε προδοτικές τις αντιλήψεις αυτές, ενώ στη συνάντηση αυτή δεν είχε παρευρεθεί ο Δ. Καράγιωργας. Στην τελευταία συνάντηση, στην οποία είχε παρευρεθεί, ο Δ. Φιλδησάκος ήταν στο γραφείο του Χ. Πρωτοπαππά, όπου είχε παραστεί και ο Δ. Καράγιωργας ο οποίος διαφώνησε με την ακολουθούμενη στάση και πρότεινε δυναμικές λύσεις, ενώ στη συνέχεια αποχώρησε. Ο Δ. Φιλδησάκος τις απόψεις αυτές τις θεώρησε επικίνδυνες γιατί η πλήρης λειτουργία των θεσμών θα έπρεπε να είναι καρπός συνεννοήσεων.¹⁴⁴

Ο Παναγιώτης Ανδριτσάκης στην απολογία του ανέφερε πως πράγματι είχε πραγματοποιήσει συναντήσεις το Νοέμβριο του 1968 με τους Δ. Φιλδησάκο, Δ. Καράγιωργα, Γ. Κουβελάκη και Χ. Πρωτοπαππά. Ωστόσο, ο Δ. Φιλδησάκος είπε ψέματα ότι συζήτησαν περί βομβών. Αντιθέτως, συζήτησαν για το πώς θα γίνουν αντιστασιακές οργανώσεις, ώστε να παραμείνει ακμαίο το φρόνημα του κόσμου. Ο Χ. Πρωτοπαππάς με τη σειρά του, μίλησε αρχικά για την εγκατάλειψη της λαμπρής πολιτικής σταδιοδρομίας που θα ακολουθούσε με το Ενωτικό Κόμμα και τον Π. Κανελλόπουλο το 1947 για να ακολουθήσει

¹⁴⁴ «Μάρτυς κατηγορίας αναιρεί την πρώτην κατάθεσιν του», εφ. *Το Βήμα*, 1/4/1970, σ. 3.

το δρόμο του δημοκρατικού σοσιαλισμού, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν το έδαφος πρόσφορο τότε. Στη συνέχεια υπογράμμισε πως πράγματι ήρθε σε επαφή με σοσιαλιστικούς κύκλους του εξωτερικού αλλά όχι για «αντεθνικούς λόγους» όπως του καταλόγιζαν, αλλά για την αποκατάσταση των πολιτικών δικαιωμάτων. Τελειώνοντας την απολογία του, τόνισε ότι όταν οι πολίτες δεν μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα, δεν θεωρούσε παράνομο να πράξουν ότι νομίζουν. Όσον αφορά το κατηγορητήριο, υπογράμμισε ότι δεν ήταν δυνατόν οι κατηγορούμενοι να διώκονται βάση του νόμου 509, που ψηφίστηκε κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες.¹⁴⁵ Αναφερόμενος και αυτός στις συναντήσεις υποστήριξε ότι δεν είχε τεθεί το ζήτημα των δυναμικών λύσεων ενώ συνεχίζοντας ανέφερε: « Προσωπικώς είχα πει ότι όλοι οι παριστάμενοι όφειλαν να υποβοηθήσουν την ένωση των δύο μεγάλων κομμάτων, έτσι ώστε να επανέλθωμε στην ομαλότητα». Ο πρόεδρος σε εκείνο το σημείο του ζήτησε να τοποθετηθεί συγκεκριμένα επί του ζητήματος των δυναμικών ενεργειών και εκείνος αποκρίθηκε ότι εάν περιμένουν από εκείνον να αποδοκιμάζει τους παρόντες κατηγορούμενους δεν θα το έκανε.¹⁴⁶

Κατά πόσο ακριβής ήταν η κατάθεση του Δ. Φιλδησάκου για τις συναντήσεις και το τι ειπώθηκε ή αν παρουσίαζε μια αλλοιωμένη εικόνα, σύμφωνα με τις προσταγές των διωκτικών αρχών, είναι κάτι το οποίο δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Πάντως, κείμενα τα οποία δημοσιεύονταν χωρίς να υπήρχε συναίνεση και δημιουργούσαν εντάσεις, μάλλον ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Σε συνάντηση εκπροσώπου του ΠΑΜ με εκπροσώπους της ΔΑ στις 19 Νοεμβρίου του 1969, το ΠΑΜ ζητούσε διευκρινήσεις για τις «φιλοκαραμανλικές» και «φιλοδυτικές» ανακοινώσεις που δημοσιεύτηκαν στο *Greek Report*. Στο μνημόνιο αυτής της συνάντησης αναγράφονταν ότι και οι τρεις εκπρόσωποι της ΔΑ έμειναν κατάπληκτοι, καθώς δεν γνώριζαν γι' αυτή τη δημοσίευση. Ενώ σε «έξαλλη» κατάσταση φώναζαν πως θα καταγγείλουν δημόσια και επώνυμα με τη σύμφωνη γνώμη των δυνάμεων του «εσωτερικού» την «ύποπτη» ομάδα που βρίσκονταν στην ηγεσία της οργάνωσης.¹⁴⁷

Κατά τη διάρκεια της δίκης ένα άλλο μέλος που είχε υποστηρίξει τη συνένωση όλων των πολιτικών δυνάμεων ήταν ο Γ. Α. Μαγκάκης. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρθηκε στο διμέτωπο αγώνα που είχε πραγματοποιήσει εναντίον των κατακτητών και των

¹⁴⁵ «Αι απολογίαι των κατηγορουμένων», εφ. *Το Βήμα*, 7/4/1970, σ. 6.

¹⁴⁶ «Αι πλήρεις απολογίαι των κατηγορουμένων», εφ. *Το Βήμα*, 7/4/1970, σ.7.

¹⁴⁷ «Συνάντηση ΠΑΜ-ΔΑ», Αρχείο Αντώνη Μπριλλάκη, κ.18, φ.1 , Α.Σ.Κ.Ι.

κομμουνιστών, καθώς από το πρώτο έτος της Κατοχής βρισκόταν κοντά στον Π. Κανελλόπουλο και ήταν μέλος της Ενωτικής Νεολαίας. Στη συνέχεια υπογράμμισε ότι η αντίσταση ήταν η μόνη δυνατή έκφραση του «πληγοθέντος δια της αφαιρέσεως των ελευθεριών του Λαού». Παρ' όλα αυτά όπως ισχυρίστηκε και ο ίδιος δεν συμμετείχε στη ΔΑ, όχι γιατί δε θεωρούσε χρέος να συμμετάσχει στην αντίσταση, αλλά γιατί το πεδίο της δικής του αντίστασης ήταν άλλο: η έκφραση των ελεύθερων ιδεών. Το δικό του πεδίο αντίστασης ήταν το πνευματικό και το πολιτικό. Η σχέση του με την οργάνωση ήταν κατασκευάσμα, όπως υποστήριξε, και επιχειρήθηκε να συναχθεί από δύο τρεις κοινωνικές επαφές που είχε με τον Κ. Σημίτη και τον κοινωνικό του κύκλο.

Στις συναντήσεις αυτές έγινε πολιτική συζήτηση και ο υποφαινόμενος διατύπωσε τις φιλελεύθερες αντιλήψεις του και την έντονη αντίθεση του προς τη δικτατορία. Σε εκείνες τις συνεντεύξεις είχε συζητηθεί το θέμα του Συμβουλίου της Ευρώπης και ο Μαγκάκης είχε ζητήσει να υποβληθεί στον πρόεδρο της Υποεπιτροπής των Δικαιωμάτων του ανθρώπου το αίτημα να εξετασθεί ο εκπρόσωπος της Ένωσης Κέντρου, Νικόλαος Μπακόπουλος. Σε αυτές τις συναντήσεις εξαντλούνταν οι επαφές που είχε ο Γ. Α. Μαγκάκης με τους φίλους του, οι οποίες στο κατηγορητήριο μεταβλήθηκαν σε ηθική αυτουργία αποδιδόμενες στον Χ. Ροκόφυλλο, τον Εμ. Δελούκα και το ζεύγος Οικονομίδη. Στη συνέχεια της απολογίας του υπογράμμισε πως τη γνώμη του και την αντίθεση του προς το καθεστώς την γνωρίζουν όλοι και τη διατύπωνε πάντα ευθαρσώς χωρίς καμία επιφύλαξη, ενώ ως πολίτης ανέπτυξε όση δραστηριότητα του αναλογούσε, ώστε να πετύχει τη συνένωση όλου του πολιτικού κόσμου.¹⁴⁸

Σημειώνουμε ότι ο Κ. Σημίτης αφότου είχε διαφύγει στο εξωτερικό μετά το ατύχημα του Δ. Καράγιωργα είχε πραγματοποιήσει ορισμένες συναντήσεις με μέλη της ΔΑ, και όχι μόνο, κρατώντας σημειώσεις. Στις 5 Οκτωβρίου του 1969 σε συνάντηση του με τον Σπύρο Μερκούρη, τον Γιώργο Κριμπά και τον Νίκο Γκαργκανά στο Λονδίνο σημείωνε στο ημερολόγιο του ότι στην ερώτηση που έκανε ο Σπ. Μερκούρης για τη συμμετοχή του Γ. Α. Μαγκάκη εκείνος αποκρίθηκε πως δεν ήταν μέλος, ενώ ο Νίκος Γκαργκανάς του ανέφερε πως ο Μαγκάκης ήταν μια παρέα με τον [Ρόδη] Ρούφο και τον [Γιάγκο] Πεσμαζόγλου, που θα έπρεπε να είναι μέλη της ΔΑ. Στο ίδιο σημείωμα στο ημερολόγιο του Κ. Σημίτη αναγραφόταν πως και οι τρεις ήταν δυσαρεστημένοι με άρθρο στη *Figaro*, όπου εκπρόσωπος

¹⁴⁸ « Η απολογία του κ. Γ.Α.Μαγκάκη», εφ. *Το Βήμα*, 8/4/1970, σ.3.

της ΔΑ μίλησε για λύση Καραμανλή.¹⁴⁹ Ο Γ.Α. Μαγκάκης σε συνέντευξη που παραχώρησε στον δημοσιογράφο Στ. Κούλογλου στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω ανέφερε πως η ΔΑ στην οποία ήταν μέλος, στην ουσία ήταν ένας πανεπιστημιακός κύκλος, ενώ όλοι γνωρίζονταν μεταξύ τους έστω και εμμέσως.¹⁵⁰

Ο Μαγκάκης ως υφηγητής στο πανεπιστήμιο είχε βοηθό του τον Χ. Ροκόφυλλο, ο οποίος ήταν συνδεδεμένος με τον Δ. Καράγιωργα, ενώ εκείνος με τον Β. Φίλια. Όταν τον έδιωξαν από το πανεπιστήμιο, συνέχισε τη δράση του με την ομάδα του Αντώνη Μυτιληναίου, του Τάσου Παναγιωτόπουλου του Κώστα Καζολέα και του Σάκη Καράγιωργα που ήταν παλιοί αγωνιστές από την αντιστασιακή ΠΕΑΝ.¹⁵¹ Ωστόσο, τα άτομα που αναφέρει ο Μαγκάκης είχαν συγκροτήσει μια άλλη οργάνωση. Ο Παναγιωτόπουλος, ο Κουρουκλής, ο Μιχαηλίδης είχαν δημιουργήσει από κοινού με τον Αντώνη Μυτιληναίο, τον Κώστα Καζολέα κ.α την ομάδα Ελληνική Μαχητική Αντίσταση. Η ομάδα αυτή διατηρούσε επαφές με τους Γ. Α. Μαγκάκη, Α. Πεπονή, Ρ. Ρούφο και Δ. Τσάτσο.¹⁵²

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πώς αποτυπώνεται η λειτουργία της οργάνωσης στο κατηγορητήριο, ενώ παραμένει ανοιχτό ερώτημα σε πιο βαθμό λειτουργούσε κάποιο συλλογικό όργανο. Κατ' αρχάς σύμφωνα με το Δ. Φιλδησάκο είχαν πραγματοποιηθεί κάποιες συζητήσεις το φθινόπωρο του 1968 για την ανασύσταση της οργάνωσης, καθώς τα περισσότερα μέλη της μέχρι το καλοκαίρι του 1968 είχαν συλληφθεί. Στη ανεπίσημη έκθεση αναγράφονταν πως λειτουργούσε μία Εκτελεστική Επιτροπή χωρίς συγκεκριμένη αρμοδιότητα. Ωστόσο, στο επίσημο κατηγορητήριο αυτή η «Εκτελεστική Επιτροπή» η οποία αποτελούνταν από τον Γ. Ιορδανίδη, τον Π. Τσαγκαράκη, τον Ν. Κωνσταντόπουλο, τον Δ. Κόναρη και τον Γ. Κουβελάκη, θεωρήθηκε υπαίτια για τις δυναμικές ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 1969, παρά το γεγονός ότι οι δυναμικές ενέργειες είχαν ξεκινήσει νωρίτερα και αφορούσαν συγκεκριμένα άτομα. Σε αυτήν την υποτιθέμενη

¹⁴⁹ «Συνάντηση με το Γιώργο Γιαννόπουλο», Αρχείο Κώστα Σημίτη, συλλογές: δικτατορία 1967-1974, φάκελος: σημειώσεις 1969-1970, <http://hdl.handle.net/11649/5876>.

¹⁵⁰ Γιώργος Αλέξανδρος Μαγκάκης, «Η πνευματική Αντίσταση και η βόμβα στα χέρια του Καράγιωργα», Δημήτρης Σωτηρόπουλος (επιστημονική επιμέλεια), ό.π, σ.272.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ.273.

¹⁵² Δήμητρα Σαμίου, *Η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων και η ιδιαίτερη συμβολή της στον αντιδικτατορικό αγώνα 1970-1972*, Ασίνη, Αθήνα, 2017, σ. 120-121. Βλ. επίσης Σόλων Γρηγοριάδης, *Ιστορία της δικτατορίας 1961-1974*, τ.2, Αποτελέσματα, Καπόπουλος Αθήνα 1975, σ.288-290.

«Εκτελεστική Επιτροπή» είχε συμμετάσχει χωρίς να γίνει μέλος και ο γιατρός Ι. Παπαδόπουλος.¹⁵³

Ο αντιστράτηγος Γ. Ιορδανίδης, αφού τόνισε ότι τιμά οποιαδήποτε μορφή αντίστασης, συνεχίζοντας υπογράμμισε πως ενώ προ τριακονταετίας ήταν απαραίτητη η συγκρότηση πολλών και διάφορων οργανώσεων με μαχητικές ομάδες, επιτροπές, συμβούλια, μήσεις και συνωμοτικούς κανόνες, με διαφωνίες και συγκρούσεις μεταξύ τους αυτά πλέον αποτελούσαν παρελθόν. Οι ανακριτικές αρχές προσπάθησαν με ζήλο να δώσουν μια πεπαλαιωμένη εικόνα της οργάνωσης με επιτροπές και μήσεις που δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Ενώ τελειώνοντας ανέφερε, πως οι αρχαιρεσίες ήταν αποκύημα της φαντασίας τους. Αφού τελείωσε την απολογία του ο Ιορδανίδης, η έδρα του στρατοδικείου προχώρησε σε ερωτήσεις και ο πρόεδρος τον ρώτησε αν γνώριζε για μία εκπομπή του εξωτερικού που τον ανέφερε, ως αρχηγό της οργάνωσης.

Ο Γ. Ιορδανίδης του αποκρίθηκε πως πιθανόν αναφέρεται σε μία εκπομπή που του είχε πει (του Γ. Ιορδανίδη), ο μοίραρχος Μωρογιάννης και η οποία αναφερόταν σε μία πολιτική διαθήκη του. Στη συνέχεια του επισήμανε πως ήταν γνωστός για τη σοβαρότητα και δε θα μιλούσε ποτέ για πολιτική διαθήκη. Επιπροσθέτως, ήταν γνωστός από την αρθρογραφία του και δε θα χρησιμοποιούσε ποτέ «ξενικάς λέξεις», όπως ομοιοπαθιστές για να σχολιάσει το πολιτικό προσωπικό της χώρας, όταν μάλιστα ο Γ. Παπανδρέου του είχε προσφέρει θέση στους συνδυασμούς της ΕΚ. Όσον αφορά τις δυναμικές ενέργειες τις χαρακτήρισε «κραυγές αγωνίας του έθνους», δηλώνοντας πως τις θεωρούσε άσκοπη ενέργεια, χωρίς, ωστόσο, να τις καταδικάσει. Για τα κείμενα που τον ανέφεραν ως αρχηγό της οργάνωσης, τόνισε πως δεν ήταν δικά του και ήταν αρκετά δημοκρατικός για να είναι μεταξύ των πολλών.¹⁵⁴

Ομοίως και ο Π. Τσαγκαράκης, υποστήριξε ότι οι πολιτικές συζητήσεις που είχαν μετατρέπτηκαν από τις ανακριτικές αρχές σε συσκέψεις οργάνωσης, πράγμα το οποίο δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Οι πολιτικές συζητήσεις, σύμφωνα με τον ίδιο, πραγματοποιήθηκαν ώστε «να αντιμετωπιστεί το ενδεχόμενο αιφνιδιαστικών εκλογών». Στη συνέχεια, υποστήριξε ότι ο Γ. Ιορδανίδης δεν είχε συγγράψει ποτέ κάποιο καταστατικό της οργάνωσης, παρά μόνο διατηρούσε σημειώσεις για να οργανωθεί η συζήτηση που είχαν.

¹⁵³ Βλ. Η απολογία του Σάκη Καράγιωργα. Το κατηγορητήριο και όλα τα ονόματα των κατηγορουμένων στο έκτακτο στρατοδικείο της Χούντας, Γ. Ρωμαίος (επιμ.) ειδική έκδοση, εφ. *Τα Νέα*, Νοέμβριος 2018 σ. 47-117.

¹⁵⁴ «Αι πλήρεις απολογίαι των δικαζόμενων εις το έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών», εφ. *Το Βήμα*, 7/4/1970 σ. 3.

Τέλος, υπογράμμισε πως δεν ανέφερε ποτέ ο ίδιος ότι ο Ν. Κωνσταντόπουλος διέθετε ομάδες φοιτητών και ότι ο Γ. Κουβελάκης «πολλές φορές έλεγε περισσότερα από όσα συνέβαιναν».

Ο Νίκος Κωνσταντόπουλος με τη σειρά του αντέκρουσε την κατηγορία ότι διακατέχεται από αριστερά φρονήματα και τόνισε πως οι διωκτικές αρχές τόλμησαν να το υποστηρίξουν, ενώ γνώριζαν το πολιτικό παρελθόν του, ως μέλος της ΕΔΗΝ. Συνεχίζοντας απέρριψε πως ήταν μέλος της οργάνωσης, πόσο μάλλον της Διοικητικής Επιτροπής. Στις 23 Μαΐου του 1969 είχε οδηγηθεί στην Ασφάλεια όπου τον είχαν ανακρίνει, ενώ μετά από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην οικεία του, τον άφησαν ελεύθερο, παρά το γεγονός ότι δήλωσε την αντίθεση του προς το καθεστώς. Αρνήθηκε, να συμμετάσχει, καθώς, ήταν γνωστός στις διωκτικές αρχές, ενώ είχε απολυθεί πρόσφατα από το στρατό και αντιμετώπιζε προσωπικά προβλήματα. Παράλληλα, δεν του είχε ξεκαθαριστεί η συνεργασία με το ΠΑΜ και το ΠΑΚ, αν και πίστευε πως η συνεργασία αυτή ήταν γραφειοκρατική. Στη συνέχεια ο βασιλικός επίτροπος επέμεινε στο γεγονός ότι φαινόταν να ήταν στο στρατηγείο και εκείνος αποκρίθηκε: « Δεν πρόκειται περί στρατηγείου. Οι χαρακτηρισμοί εδόθησαν δια να τιμωρηθώ δια την προηγούμενη μου δράση. Ελέγχθη από τους ανακριτάς εις εμένα και το στρατηγό Ιορδανίδη, ότι θα πληρώσουμε δια την προηγούμενη μας δράσιν».

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απολογία του Δημοσθένη Κόναρη, όπου του καταλογίζονταν ότι και αυτός ήταν μέλος της Διοικητικής Επιτροπής. Όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος ο οποίος ήταν συνήγορος υπεράσπισης του Δ. Κόναρη, παραιτήθηκε από τη θέση του καθώς διαφώνησε με τον πελάτη του αναφορικά με την γραμμή υπεράσπισης. Οι εντάσεις με τους συνηγόρους υπεράσπισης ενδεχομένως πραγματοποιούνταν σε κάποιες περιπτώσεις, καθώς οι διωκόμενοι ήθελαν να κρατήσουν δυναμικότερη στάση και να προχωρήσουν σε ανοιχτή καταγγελία εναντίον του καθεστώτος. Ο Β. Φίλιας ανέφερε πως ο Γ. Β. Μαγκάκης επέμενε να διαχωρίσει τη θέση του όσον αφορά τη συνεργασία ΔΑ-ΠΑΜ και τον «είχε απειλήσει με παραίτηση», διότι δεν θα υπήρχε πεδίο υπεράσπισης αν δεν το έκανε. Ο Β. Φίλιας, αρνήθηκε και κάλεσε τον Γ. Β. Μαγκάκη να συμμορφωθεί με την δική του τοποθέτηση και εκείνος συμφώνησε «διατηρώντας τις επιφυλάξεις του».¹⁵⁵ Ο Δ. Κόναρης αφού αναφέρθηκε στις δημοκρατικές πεποιθήσεις του που τον έφεραν αντίθετο με το καθεστώς της 21ης Απριλίου και στο χρονικό των συναντήσεων που πραγματοποίησε με τον Β. Φίλια, τον Νίκο Βερνίκο και τον Γ. Κουβελάκη

¹⁵⁵ Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 165.

στην ερώτηση του προέδρου αν ήταν μέλος της οργάνωσης όταν επέστρεψε από το Λονδίνο ή επρόκειτο να ενταχθεί εκείνος αποκρίθηκε: « Τι θα πει να μπω; Ήξερα τη Δημοκρατική Άμυνα και οι θέσεις της ήταν θέσεις μου. Θέσεις της Ενώσεως Κέντρου. Στις συζητήσεις που έλαβα μέρος έγιναν συζητήσεις γενικότερου πολιτικού ενδιαφέροντος και ότι αφορούσε τη ΔΑ ελέγχθη στο γενικότερο πλαίσιο των αντιστασιακών οργανώσεων. Ειδικά για αυτήν δεν έγινε λόγος». Ενώ στις ερωτήσεις αν γνώριζε κάτι για άλλα πρόσωπα από την οργάνωση είπε πως ο Γ. Κουβελάκης του είχε αναφέρει ότι είχε στεναχωρηθεί καθώς ο Γ. Α. Μαγκάκης του είχε αρνηθεί να συμμετάσχει στην οργάνωση. Όσον αφορά το κείμενο που ανέφερε τον Γ. Ιορδανίδη, δεν το γνώριζε ωστόσο αυτό θα προκαλούσε έκπληξη στον ίδιο [εν. τον Γ. Ιορδανίδη].¹⁵⁶

Εν τέλει, ο μόνος που αποδέχθηκε τη συμμετοχή του στην οργάνωση εκτός φυσικά από τον Δ. Καράγιωργα ήταν ο υπάλληλος του Ο.Τ.Ε Ιωάννης Κομποτιάτης ο οποίος δήλωσε ότι άνηκε στη Δεξιά και δεν είχε αριστερά φρονήματα, ενώ θεωρούσε αρχηγό του τον Π. Κανελλόπουλο και ότι η συμμετοχή του στη ΔΑ δήλωνε την αντίθεση και την αγανάκτηση του για την ανατροπή του πολιτεύματος και της βασιλευομένης δημοκρατίας. Είχε νοικιάσει ένα διαμέρισμα για την φύλαξη έντυπου υλικού, ενώ είχε αναλάβει προσωπικά τη διανομή ταχυδρόμηση και μεταφορά αρκετών χιλιάδων προκηρύξεων. Παρέλαβε από τον Χ. Πρωτοπαππά 5.000 δραχμές τις οποίες τις διέθεσε για τους σκοπούς της οργάνωσης, όπως ήταν η ενοικίαση αυτοκινήτων καθώς και η έκδοση πλαστών ταυτοτήτων. Στην ερώτηση του στρατοδίκη εάν γνώριζε τον Χ. Πρωτοπαππά και πώς έλαβε τα χρήματα αποκρίθηκε πως είχε εντολή από τον Γ. Κουβελάκη να «βολιδοσκοπήσει» τον Χ. Πρωτοπαππά και όσον αφορά τα χρήματα ο τελευταίος «πιθανόν» να γνώριζε ότι άνηκε στη ΔΑ [εν. ο Κομποτιάτης] και γι' αυτό του έδωσε τα χρήματα.¹⁵⁷

Είναι προφανές ότι από τις δίκες, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, δεν είναι εφικτό να βγάλει κάποιος ασφαλή συμπεράσματα. Σε πολλές περιπτώσεις οι διωκόμενοι πιθανόν να μην αποκάλυπταν την πλήρη δραστηριότητα τους στην οργάνωση ώστε να βελτιώναν τη θέση τους, ενδεχομένως και να απέφευγαν τη φυλάκιση. Επιπροσθέτως, ούτε το κατηγορητήριο μπορεί να αποτελέσει οδοδείκτη για την πορεία της οργάνωσης. Όλοι σχεδόν οι κατηγορούμενοι αμφισβήτησαν την εγκυρότητα του, καταγγέλλοντας ότι περιείχε υπερβολές και ψεύδη ενώ οι «ομολογίες» τους ήταν προϊόν των βασανιστηρίων που είχαν

¹⁵⁶ «Αι απολογία των κατηγορουμένων», εφ. *Το Βήμα*, 7/4/1970, σ.7.

¹⁵⁷ « Η απολογία του κ. Γεώργιου Μαγκάκη», εφ. *Το Βήμα*, 8/4/1970, σ.3.

υποστεί. Ο Κ. Σημίτης ανέφερε και αυτός πως με βάση το δήθεν κατηγορητήριο παρουσίαζε ως μέλη της ΔΑ και συμμετόχους σε ανατρεπτικές ενέργειες πολλά πρόσωπα με συγγενείς ιδεολογικές πολιτικές απόψεις, τα οποία συνδέονταν όμως χαλαρά μεταξύ τους.¹⁵⁸ Ο Ι. Σταράκης στη μεταγενέστερη μαρτυρία του σημείωνε πως παραμονές της δίκης αποφάσισαν μπροστά στον όγκο των αντιστασιακών που «δεν είχαν πολιτικές πεποιθήσεις», και που βρέθηκαν εδώ χωρίς να ξέρουν γιατί, να μην πάρουν καμία προσωπική θέση που θα μπορούσε να βλάψει το σύνολο, εκτραχύνοντας τη δίκη και ματαιώνοντας την πιθανότητα να αφεθούν κάποιοι ελεύθεροι.¹⁵⁹

Από την άλλη πλευρά, αυτοί που φαίνονταν ότι είχαν «ηγετικό» ρόλο στην οργάνωση ή ότι συμμετείχαν στη «Διοικητική Επιτροπή» προχώρησαν σε ανοιχτή καταγγελία του αυταρχικού χαρακτήρα της δικτατορίας δηλώνοντας την αντίθεση τους. Είναι σαφές, ότι δεν είναι εφικτό να μιλήσουμε για μία συγκροτημένη οργάνωση που συγκροτούσε «κλιμάκια» και λειτουργούσε κάποιο συλλογικό όργανο, όπως η «Διοικητική Επιτροπή», ως κέντρο λήψης αποφάσεων. Όπως έγινε ορατό από τη «δίκη των 35» τουλάχιστον από το καλοκαίρι του 1968 και μετά, που είχαν πραγματοποιηθεί οι περισσότερες συλλήψεις των αρχικών μελών, φαντάζει δύσκολο να λειτουργούσε κάποιο συλλογικό όργανο. Επί της ουσίας, την πρωτοβουλία των κινήσεων την ανέλαβαν συγκεκριμένοι άνθρωποι όπως ο Δ. Καράγιωργας και ο Γ. Κουβελάκης, ενώ πολλοί έσπευσαν να συνεισφέρουν ανάλογα με τις δυνατότητες και τις προθέσεις τους.

Κάποιοι, όπως ο πρωτοδίκης Αντώνης Μιχαλακέας που συνδέονταν με τον Γ. Κουβελάκη έκρυσαν προκηρύξεις και αυτοκόλλητα της οργάνωσης, άλλοι όπως ο βοηθός του Δ. Καράγιωργα, Ι. Βασιλείου μοίρασε προκηρύξεις στο Πανεπιστήμιο, ενώ συνέταξε ένα κατάλογο με πρόσωπα που πιθανώς ήταν αντίθετα προς το καθεστώς ώστε να τους αποσταλούν ταχυδρομικώς προκηρύξεις¹⁶⁰ και άλλοι όπως ο Παπαμαργάρης που δούλευε στην τράπεζα της Ελλάδας, και συνδεόταν και αυτός με τον Δ. Καράγιωργα, είχε πραγματοποιήσει μία μελέτη αναφορικά με την οικονομική πολιτική που ακολουθούσε το καθεστώς. Ήδη, όμως, και από τις πρώτες συλλήψεις στο γραφείο του Γ. Νοταρά είχε βρεθεί έγγραφο στο οποίο τα μέλη της οργάνωσης χωρίζονταν σε «στενά» και «χαλαρά» όπως αναφέρθηκε στο τρίτο κεφάλαιο. Επίσης, ο Παύλος Ζάννας, για παράδειγμα, κατά τη

¹⁵⁸ Κώστας Σημίτης, *ό.π.*, σ. 114.

¹⁵⁹ Ι. Σταράκης, *ό.π.*, σ. 114.

¹⁶⁰ «Αι απολογία των κατηγορουμένων», εφ. *Το Βήμα*, 8/4/1970, σ. 5.

διάρκεια της δίκης των μελών της Θεσσαλονίκης, στην ερώτηση του επιτρόπου αν είχε θέσει κάποιον όρο για τη συμμετοχή του στην οργάνωση ανέφερε: «Ναι. Να δουλεύω μόνος χωρίς βοηθούς και να μη γίνει γνωστή στον ευρύτερο κύκλο της οργανώσεως η συμμετοχή μου», ενώ συμπλήρωσε ότι δε θεωρούσε υποτιμητικό να τυπώνει προκηρύξεις ή να συμμετάσχει στη διανομή απλώς ο καθένας έπρεπε να αναλάβει μια δουλειά. Καταλήγοντας ανέφερε ότι νόμιζε πως πρόκειται περί μεγάλης οργάνωσης και έμεινε έκπληκτος όταν ανακάλυψε πως πρόκειται για μία παρέα που λάμβανε αποφάσεις συλλογικά. Όταν τους συνάντησε για πρώτη φορά συνειδητοποίησε ότι τους γνώριζε, χωρίς να έχουν στενότερες επαφές στο παρελθόν.¹⁶¹

Ένα ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω ήταν τι σήμαινε να είσαι μέλος μίας αντιστασιακής οργάνωσης, στη συγκεκριμένη περίπτωση της ΔΑ, ή αν αντιστρέψαμε το ερώτημα γιατί κάποιος ή κάποια ενώ παραδεχόταν τη συμμετοχή του/της στις αντιστασιακές ενέργειες έπαιρνε τις αποστάσεις του από την συμμετοχή του στην οργάνωση; Ενδεχομένως, μία απάντηση να ήταν επειδή η συμμετοχή στην οργάνωση ήταν ευκαιριακή λόγω προσωπικών επαφών και αποτελούσε ευκαιρία εκδήλωσης των αντιδικτατορικών αισθημάτων του. Ο Άλαν Γουέγκερ, ο οποίος βρισκόταν στο κατηγορητήριο αλλά είχε διαφύγει τη σύλληψη, σύμφωνα με τον Β. Φίλια, μαζί με τον Νόρμαν Ουαινστάιν του είχαν προσφέρει κάλυψη σε διάφορες μετακινήσεις του αλλά και πληροφορίες για τη στάση των καθηγητών στο Αμερικάνικο κολέγιο.¹⁶² Σε επιστολή του προς τον μαθητή του Σωτήρη Βαλντέν, ο οποίος ήταν μέλος του Ρήγα Φεραίου και σχολίαζαν τη μεγάλη δίκη των «35» καθώς και το ρόλο της ΔΑ ως αντιστασιακής οργάνωσης, ο Άλαν Γουέγκερ σημείωνε πως ο μόνος λόγος που συμμετείχε στη ΔΑ ήταν γιατί μόνο με αυτή την ομάδα κατάφερε να έρθει σε επαφή και ο σκοπός του ήταν απλός: αντιχουντική αντίσταση. Ενώ κατέληγε: « αν οι επαφές μου με είχαν οδηγήσει στο ΠΑΜ, θα είχα προσχωρήσει σε αυτό».¹⁶³

Επίσης, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας και την ιστορική συγκυρία στην οποία πραγματοποιούνταν η δίκη που ενδεχομένως αντανάκλούσε ακριβώς και τη ρευστότητα που επικρατούσε. Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου αντιμετώπιζε προβλήματα νομιμοποίησης, ενώ ήδη από τα τέλη του 1969 είχε αρχίσει να προωθεί κάποια μέτρα «φιλελευθεροποίησης». Παράλληλα οι αντιστασιακές οργανώσεις είχαν δεχτεί αλλεπάλληλα χτυπήματα ήδη από το

¹⁶¹ «Αύριο η απόφαση δια τους Εξ», εφ. *Μακεδονία*, 10/11/1968, σ. 9.

¹⁶² Β. Φίλιας, *ό.π.*, σ. 133.

¹⁶³ Βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Δικτατορία και Αντίσταση 1967-1974. Προσωπική Μαρτυρία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2018, σ. 311.

1968. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ορισμένα από τα μέλη της οργάνωσης αμφιταλαντεύονταν ανάμεσα στην παράνομη δράση και στην αναζήτηση «νόμιμων» διεξόδων αντίστασης εναντίον του καθεστώτος. Για παράδειγμα, ο Γ. Α. Μαγκάκης από τη μία δέχτηκε να παραλάβει και να παραδώσει εκρηκτικούς μηχανισμούς. Από την άλλη πλευρά επιχειρούσε τη συνένωση όλου του πολιτικού κόσμου για την ανατροπή του καθεστώτος. Ο Χ. Πρωτοπαππός ανέφερε και αυτός πως πρότεινε τη συνένωση όλων των πολιτικών δυνάμεων στις συναντήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί το φθινόπωρο του 1968 παράλληλα, ωστόσο, είχε παραδώσει και χρήματα στον Ι. Κομποτιάτη τα οποία αξιοποιήθηκαν για τις ανάγκες της οργάνωσης.

Ένα άλλο ερώτημα είναι γιατί αυτές οι προσπάθειες για επανένωση του πολιτικού προσωπικού δημιουργούσαν εντάσεις και διαφωνίες αλλά και μέχρι σε πιο σημείο έφταναν αυτές οι διαφωνίες; Όπως είδαμε παραπάνω ο Δ. Φιλδησάκος αναφέρθηκε σε ένα κείμενο του Χ. Πρωτοπαππά, το οποίο πρότεινε τη συνένωση όλων των πολιτικών δυνάμεων με τη συμμετοχή και του Κ. Καραμανλή προκαλώντας τη διαμαρτυρία του Γ. Κουβελάκη που χαρακτήρισε τη στάση του ως «προδοτική». Αλλά και σε συνάντηση που είχαν οι εκπρόσωποι της ΔΑ με εκπρόσωπο του ΠΑΜ, ο οποίος «ζητούσε το λόγο» για το κείμενο που δημοσιεύτηκε στο *Greek Report* με «φιλοδυτικό» και «φιλοκαραμανλικό» προσανατολισμό, τα μέλη της οργάνωσης υποστήριζαν πως δεν το γνώριζαν και θα προχωρούσαν σε καταγγελία σε συμφωνία με το εσωτερικό για την «ύποπτη» ομάδα που βρίσκονταν στην ηγεσία της οργάνωσης. Παράλληλα, ο Σπ. Παπασπηλιόπουλος σε επιστολή στις 26 Απριλίου 1970 λίγες μέρες μετά το τέλος της δίκης προς τον Γ. Μυλωνά ανέφερε ότι έπρεπε να ξαναδούν ολόπλευρα το θέμα της ΔΑ αναφέροντας τι έγινε με το Δ. Φιλδησάκο τους «φίλους του Κουβελάκη» την κεντρώα και καλυμμένη αντικομμουνιστική στάση του Ν. Κωνσταντόπουλου καθώς και όλες τις διασπαστικές στάσεις, ενώ παράλληλα τόνιζε ότι πρέπει να συνεχίσουν με «ΟΡΓΑΝΩΣΗ και ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟ ΞΕΚΑΘΑΡΙΣΜΑ».¹⁶⁴

Μήπως οι εντάσεις αυτές προέκυπταν από την αντίθεση για την επικοινωνία με το προδικτατορικό πολιτικό προσωπικό και τον φόβο μιας επαναφοράς στην προηγούμενη κατάσταση, όπως είδαμε να αναφέρονται στις τοποθετήσεις του Φ. Βεγλερή στο κείμενο του, στο παράνομο φύλλο της οργάνωσης τον Αύγουστο του 1971; Επίσης, οι διαφωνίες αυτές εξαντλούνταν στις στρατηγικές του αντιδικτατορικού αγώνα ή μήπως αφορούσαν και

¹⁶⁴ Επιστολή Σπ. Παπασπηλιόπουλου προς Γ. Μυλωνά, 26/4/1970, Αρχείο Γ. Μυλωνά, Α.Σ.Κ.Ι, Κ.8 Φ.40

συζητήσεις για ένα ενδεχόμενο πολιτικό σχηματισμό μετά την πτώση του καθεστώτος; Ο Π. Τσαγκαράκης, όπως είδαμε παραπάνω, αναφέρθηκε στις συναντήσεις αυτές, καθώς έπρεπε να προετοιμαστούν για το «ενδεχόμενο των αιφνιδιαστικών εκλογών». Ο Ιωάννης Κρατερός, ο οποίος είχε καταθέσει ως μάρτυρας κατηγορίας, στη δίκη των 6 μελών της οργάνωσης και ήταν συνάδελφος του Στ. Νέστορα στο δικηγορικό γραφείο, σε ερώτηση του Προέδρου αν ο Στ. Νέστορας του είχε αναφέρει ποτέ το όνομα του Β. Φίλια εκείνος αποκρίθηκε: « Ναι, μου είπε ότι πρόκειται περί ενός κοινωνιολόγου υπηρετούντος εις το Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών των Αθηνών, ο οποίος περιεστοιχειόζετο από ανθρώπους που θα ήτον δυνατόν να βοηθήσουν εις την δημιουργία ενός νέου πολιτικού οργανισμού».¹⁶⁵

Ο ίδιος ο Β. Φίλιας σε μια μεταγενέστερη επιστολή του προς τον Γ. Μυλωνά του ανέφερε μεταξύ άλλων πως ο Γιατρός Παπαδόπουλος ήταν « 100% άνθρωπος του Μαγκάκη», ο Βίκτωρας Παπαζήσης ήταν και αυτός κοντά στον Γ. Μαγκάκη και θεωρούσε τον «εαυτό του ευκαιριακά Δημοκρατική Άμυνα» ενώ « ο Μπάμπης [ενν. Πρωτοπαππάς] έκανε τα αδύνατα δυνατά για να μην περάσει η γραμμή της ΔΑ στη δίκη και όταν το πράγμα πήρε την τροπή που πήρε, άρχισε να λέει ότι είναι ΔΑ αλλά τορπίλιζε πάντα τη γραμμή συνεργασίας με την Αριστερά σε βάση και σε επιχειρηματολογία 1945». Στο τέλος της επιστολής αφού περιέγραφε τις «διασπαστικές» τάσεις κατέληγε: « Ο Ανδρέας τι κάνει πρέπει να βρεθεί μία φόρμουλα επικοινωνίας μαζί του».¹⁶⁶ Από την παραπάνω επιστολή γίνεται κατανοητό ότι ορισμένα μέλη της οργάνωσης μάλλον απέβλεπαν στο να συγκροτήσουν έναν πολιτικό οργανισμό μετά από την πτώση του καθεστώτος και πιθανόν οι διαφωνίες των μελών της οργάνωσης να μην εξαντλούνταν στο πλαίσιο της στρατηγικής του αντιδικτατορικού αγώνα, αλλά στη συγκρότηση ενός νέου φορέα μετά την πτώση του καθεστώτος.

¹⁶⁵ «Η δίκη των εξ Θεσσαλονικέων», εφ. *Μακεδονία*, 8/11/1968, σ. 5.

¹⁶⁶ Επιστολή Β. Φίλια προς Γ. Μυλωνά , Απρίλιος 1973, Αρχείο Γ. Μυλωνά Κ.8, Φ.56.

6B) Η αποτυχία «νομιμοποίησης» του καθεστώτος

Οι δίκες των μελών της Δημοκρατικής Άμυνας εγγράφονται σε μια τυπολογία δικών οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν απλά δικονομικά γεγονότα αλλά διατηρούσαν πολυσήμαντο χαρακτήρα. Για το καθεστώς, η πραγματοποίηση και η δημοσιοποίησή τους πραγματοποιούνταν στα πλαίσια μιας λογικής να προσφέρουν έναν μανδύα νομιμότητας. Από την άλλη, για τους πολιτικούς διωκόμενους, αποτελούσαν βήμα τόσο να αναπτύξουν έναν αντίλογο στην προπαγάνδα και στα ψεύδη της δικτατορίας όσο και να καταγγείλουν τις αυταρχικές πρακτικές του καθεστώτος. Παράλληλα, οι δίκες υπογράμμιζαν και κάτι άλλο, που οι Απριλιανοί συνωμότες επιχειρούσαν να αποσιωπήσουν ή να διασκεδάσουν· το γεγονός ότι υπήρχε αντίσταση στο εσωτερικό της χώρας. Όπως έγινε εμφανές από τις δίκες της οργάνωσης, σε όλες υπήρχαν πολίτες προβεβλημένοι, ευρύτερης ακτινοβολίας στην κοινωνία. Διανοούμενοι, καθηγητές πανεπιστημίου - πολλοί από αυτούς γνωστοί και στο εξωτερικό- εκδότες, φοιτητές, δικηγόροι, δικαστές δημοσιογράφοι και γενικότερα άνθρωποι που κινούνταν στον ακαδημαϊκό χώρο, γνωστοί για τη μετριοπάθειά τους και τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις, βασανίστηκαν και οδηγήθηκαν στα στρατοδικεία χαρακτηριζόμενοι ως τρομοκράτες που επιβουλευόνταν την ανατροπή του καθεστώτος. Μια κατηγορία που αν θα μπορούσε να στοιχειοθετηθεί σε τροτσκιστικές οργανώσεις όπως η Λαϊκή Πάλη και οι Δημοκρατικές Επιτροπές Αντιστάσεως, για παράδειγμα, ήταν αναντίστοιχη στην περίπτωση της ΔΑ, όπου οι διωκόμενοι μαζί με το πολιτικό προσωπικό της χώρας, υποστήριξαν πως οι αντιπαραθέσεις λύνονται στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Πολλοί από τα μέλη της οργάνωσης μοιράζονταν και μία κοινή πορεία, όπως ο Β. Φίλιας, ο Χ. Πρωτοπαππάς και ο Γ. Α. Μαγκάκης, οι οποίοι ήταν μέλη της νεολαίας του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος και την περίοδο της Κατοχής και είχαν αναπτύξει αντιστασιακή δράση στα πλαίσια της Ιεράς Ταξιαρχίας ή της Πανελληνίας Οργάνωσης Αγωνιζόμενων Νέων (ΠΕΑΝ).¹⁶⁷ Όπως έχει αναφέρει ο Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, παρά το γεγονός ότι, εξ αρχής, με τον πάγιο αντικομμουνιστικό λόγο επιχείρησαν να απαξιώσουν και τους αστούς πολιτικούς αναπτύσσοντας μια ρητορεία περί ανικανότητας, φαυλοκρατίας κλπ,

¹⁶⁷ Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Νεολαία, “Νέα Γενιά” και μεταρρύθμιση στον αστικό πολιτικό χώρο, 1935-1961: όψεις μιας ανολοκλήρωτης σχέσης», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης- Έυη Ολυμπίτου- Ιωάννα Παπαθανασίου, *Η ελληνική νεολαία στον 20ο αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 134-146

παράλληλα κατά καιρούς υπήρχαν δείγματα ότι οι στρατιωτικοί θα ήθελαν πολύ την αποδοχή των πολιτικών και πως όταν την έβρισκαν έσπευδαν να τη προβάλλουν.¹⁶⁸ Στο ίδιο πλαίσιο, το καθεστώς επιχείρησε να αξιοποιήσει τις δίκες ως μέσω «νομιμοποίησης». Ο βασιλικός επίτροπος στην πρώτη δίκη της οργάνωσης όπου υπήρχαν λογοκριμένα τα πρακτικά ανέφερε πως η παρουσία του πολιτικού προσωπικού αποδείκνυε πως το καθεστώς «κινούνταν εντός εθνικού πλαισίου». Η παρουσία του πολιτικού προσωπικού στη δίκη των 35 μελών το Μάρτιο του 1970 μετά την άρση της προληπτικής λογοκρισίας και η τοποθέτηση του δεν άφηνε περιθώρια στο καθεστώς να προσδώσει νομιμοφάνεια στη λειτουργία του.

Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελεί, ωστόσο, η παρουσία του Ε. Αβέρωφ στη δίκη των 6 μελών του κλιμακίου της Θεσσαλονίκης. Αρχικά, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ήταν ο μόνος πολιτικός σε αυτή δίκη, τουλάχιστον σύμφωνα με το σχετικό δημοσίευμα, ενώ δεν προέβη σε καταγγελία του καθεστώτος, όπως είδαμε να συμβαίνει στη «δίκη των 35». Το στέλεχος της ΕΡΕ και πρώην υπουργός των κυβερνήσεων του Κ. Καραμανλή και του Π. Κανελλόπουλου, ο οποίος είχε συλληφθεί τους πρώτους μήνες της δικτατορίας, ξεκίνησε, από την εποχή του «δημοψηφίσματος» της 29ης Σεπτεμβρίου, προσπάθειες «αποκατάστασης μιας “αρχής διαλόγου” με το καθεστώς, προκειμένου να αναζητηθεί «τρόπος επανόδου στη δημοκρατική ομαλότητα». Για την επιλογή της «γέφυρας», όπως έχει ονομαστεί, ήταν ενήμερος ο Κ. Καραμανλής, ο οποίος διαφώνησε αλλά δεν αποκήρυξε τις ενέργειες του παλαιού συνεργάτη του.¹⁶⁹

Μια άλλη συνισταμένη των δικών αυτών αφορά και τον αντίκτυπο που είχαν διεθνώς και ιδιαίτερα στην περίπτωση που υπήρχαν ως κατηγορούμενοι πρόσωπα ευρύτερης εμβέλειας που είχαν σπουδάσει και είχαν ακολουθήσει μια επιτυχημένη επαγγελματική σταδιοδρομία στο εξωτερικό. Ο Γ.Α. Μαγκάκης είχε διδάξει στο Πανεπιστήμιο του Φράμπουργκ το διάστημα 1962-1963 ως αναπληρωτής καθηγητής ενώ ο Γ. Ιορδανίδης είχε υπηρετήσει ως σύνδεσμος της χώρας στο ΝΑΤΟ. Όπως είδαμε, εξάλλου, και παραπάνω, στις περισσότερες δίκες των μελών της ΔΑ υπήρχαν εκπρόσωποι ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών, καθώς επίσης και βουλευτές κομμάτων του εξωτερικού. Η παρουσία τους, ωστόσο, στο στρατοδικείο αποδείχθηκε μια μάλλον δύσκολη υπόθεση, με το καθεστώς της

¹⁶⁸ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Πολιτικοί και Δικτατορία της 21ης Απριλίου: Μια απόπειρα απογραφής, στο: Παύλος Σούρλας (επιμ.), *ό.π.*, σ.244.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 245.

21ης Απριλίου να δείχνει και τα όρια της «φιλελευθεροποίησης» που προωθούσε. Στους εκπροσώπους των ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών απαγορεύτηκε η είσοδος από τη δεύτερη μέρα της δίκης των 35 μελών ενώ, στους τρεις Σκανδιναβούς βουλευτές που είχαν έρθει ως εκπρόσωποι, στο αεροδρόμιο τους ανακοινώθηκε πως ήταν ανεπιθύμητοι, με αποτέλεσμα να μην καταφέρουν να φτάσουν στο έκτακτο στρατοδικείο Αθηνών.¹⁷⁰

Στη «δίκη των 35», όπως προαναφέρθηκε, οι διωκόμενοι δεν ακολούθησαν μια ενιαία στάση στο δικαστήριο, εκτός από την καταγγελία του αυταρχικού χαρακτήρα του καθεστώτος. Αυτή η στάση, ενδεχομένως, είχε και μεγαλύτερο συμβολικό κύρος εναντίον του καθεστώτος, το οποίο ήθελε να τους παρουσιάσει ως «συνωμότες» που επιβουλεύονταν την ανατροπή του πολιτεύματος. Ο Michael Manning, ανταποκριτής της *Sunday Times* στην Ελλάδα έγραφε στις 12 Απριλίου 1970: «Καθίσταται σαφές στις ακροάσεις ότι δεν ανήκουν σε μία οργάνωση σύμφωνα με το κατηγορητήριο, αλλά σε χαλαρά συνδεδεμένες ομάδες με επάλληλες γνωριμίες και μία κοινή ιδεολογία».¹⁷¹

Η ιστορική συγκυρία της δίκης διαδραμάτισε και αυτή το ρόλο της στην απήχηση που είχε, καθώς πραγματοποιήθηκε στον απόηχο της μόνο τυπικής αποχώρησης της Ελλάδας από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Στις 12 Δεκεμβρίου του 1969, έντεκα κράτη-μέλη είχαν ζητήσει την αποπομπή της Ελλάδας, εκτός αν δίνονταν εγγυήσεις για την άμεση επαναφορά της χώρας στη δημοκρατία.¹⁷² Το δυσμενές κλίμα που έχει δημιουργηθεί απέναντι στο καθεστώς από τις καταγγελίες για τον αυταρχικό του χαρακτήρα και την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αντανάκλαται και στην απόφαση του Γ. Παπαδόπουλου απόλυσης 350 πολιτικών κρατουμένων καθώς και λήψης μέτρων περιστολής του στρατιωτικού νόμου, όπως οι διατάξεις περί του ασύλου κατοικίας και του συνέρχεσθαι.¹⁷³ Η πρωτοβουλία, ωστόσο, αυτή δεν κατάφερε να αναστείλει τη νέα καταδικαστική απόφαση του Συμβουλίου

¹⁷⁰ « Η «Δημοκρατική Άμυνα δικάζεται», εφ. *Το Βήμα*, 28/3/1970, σ. 1.

¹⁷¹ «But it became quite clear in the hearings that they did not belong to one organization as charged, but to loosely connected groups, with overlapping acquaintances and a common ideology», «The Athens trials», περ. *Greece in chains*, Ιούλιος 1971, τ. 1, έκδ. 1, Αρχείο Γεώργιου Μυλωνά, Κ.1, Φ. 8, τεκμήρια δικών, Α.Σ.Κ.Ι.

¹⁷² Ωστόσο, να σημειωθεί ότι η καταδίκη για την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν σημαίνει την πλήρη διακοπή επικοινωνίας του καθεστώτος της 21ης Απριλίου με τα δυτικά κράτη. Βλ. αναλυτικότερα Σωτήρης Ριζάς, «Εξωτερική πολιτική και Κυπριακό» στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 115-128 και Χρήστος Χρηστίδης, «Η Ευρώπη έναντι της δικτατορίας των συνταγματαρχών: Η περίπτωση της ελληνικής υπόθεσης στο Συμβούλιο της Ευρώπης», στο: Παύλος Σούρας (επιμ.), *ό.π.*, σ. 405-419.

¹⁷³ «Εντός του έτους οι θεσμικοί νόμοι», εφ. *Το Βήμα*, 11/4/1970, σ. 1. Βλέπε επίσης το πρόσφατο άρθρο του Χρήστου Χρηστίδη: « Η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας », εφ. *Καθημερινή*, 24/9/1968

<http://www.kathimerini.gr/986202/gallery/epikairothta/ellada/h-dikh-ths-dhmokratikhs-amynas>.

της Ευρώπης, βάση της έκθεσης της επιτροπής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τρεις μέρες μετά από τη λήξη της δίκης.¹⁷⁴

Τέλος, να αναφέρουμε ότι και κατά την περίοδο της προληπτικής λογοκρισίας μέλη της οργάνωσης που δραστηριοποιούνταν στο εξωτερικό φρόντιζαν να ενημερώσουν την ελληνική κοινή γνώμη για τις κατασταλτικές πρακτικές του καθεστώτος. Ο Κ. Νικολάου, μέλος της ΔΑ, είχε επιτελέσει χρέη διευθυντή της ελληνικής εκπομπής του γερμανικού ραδιοσταθμού Deutsche Welle, μέχρι την παραίτησή του στις 24 Μαρτίου 1972. Στην εκπομπή του, στις 31 Μαΐου 1969, στον απόηχο των δικών εκείνου του χρόνου, το κοινό μπορούσε να ενημερωθεί για όσα ο λογοκριμένος τύπος δεν του επέτρεπε: «Είναι ο στυγνός ολοκληρωτισμός που καταπατώντας και αψηφώντας τη μεγαλύτερη κατάκτηση της ανθρωπότητας μέχρι σήμερα: τα ανθρώπινα δικαιώματα. Δικάζει τους εκλεκτούς του λαού για να εδραιώσει και να διαιωνίσει εκφοβίζοντας την παραμονή στην αρχή. Οι αυριανοί ιστορικοί θα μνημονεύουν πολλούς Έλληνες δημοκράτες που αντιτάχθηκαν στη βία, ακόμα και όταν ήταν πρόσωπο με πρόσωπο με τη βία. Ο Πρωτοπαππάς, ο Νοταράς, ο Παναγιούλης είναι μερικοί από τους επωνύμους -οι ανώνυμοι είναι εκατοντάδες, είναι χιλιάδες. Τις τελευταίες δύο εβδομάδες τα στρατοδικεία της χούντας ανέπτυξαν ιδιαίτερη δραστηριότητα: κυριολεκτικός δικαστικός οργανισμός παρατηρήθηκε ιδιαίτερα στην Αθήνα. Δεκάδες Έλληνες πατριώτες καταδικάστην σε ποινές μέχρις ισοβίων για πράξεις που αποτελούν για αυτούς λόγους τιμές».¹⁷⁵

Συνοψίζοντας, οι δίκες της ΔΑ εγγράφονταν σε μία τυπολογία δικών που, όπως προαναφέρθηκε, η σημασία τους δεν εξαντλούνταν σε ένα δικονομικό χαρακτήρα. Αρχικά, οι πολιτικές δίκες υπογράμμιζαν αυτό που το καθεστώς επιχειρούσε να διασκεδάσει ή να αποσιωπήσει. Το γεγονός ότι δεν υπήρχε αντίσταση στο εσωτερικό. Από την άλλη πλευρά, το καθεστώς αναζητούσε μέσω της δημοσιοποίησης τους ένα μανδύα νομιμοποίησης και επιχειρούσε να τους προσδώσει έναν «αντιπολιτευτικό» χαρακτήρα χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Τέλος, η ιδιαιτερότητα της ΔΑ έγκειται στο γεγονός ότι απαρτιζόνταν από πολίτες προοδευτικούς μετριοπαθείς, ορισμένοι από αυτούς γνωστοί για τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις προδικτατορικά και με επιτυχημένη ακαδημαϊκή και επαγγελματική σταδιοδρομία. Η πολιτική τους τοποθέτηση στο Κέντρο ή στην υπό διαμόρφωση Κεντροαριστερά και η συνεργασία τους με το ΠΑΜ στα πλαίσια του αντιδικτατορικού

¹⁷⁴ « Αντιδράσεις εξ Αθηνών», εφ. *Το Βήμα*, 14/4/1970, σ. 1-2.

¹⁷⁵ Κώστας Νικολάου, 21:40-22.:40, *Ωρα Ελλάδος* εκδ. Κοχλίας, Αθήνα, χ.χ. σ.62-63.

αγώνα, αλλά και η επαφή με το πολιτικό προσωπικό της χώρας, έρχονταν να ακυρώσει την πρόφαση περί «κομμουνιστικού κινδύνου» από τους δικτάτορες.

Αντί επιλόγου: Η Δημοκρατική Άμυνα σε πρώτο πρόσωπο

Όπως έχει ειπωθεί επανειλημμένως, στόχος της παρούσας διπλωματικής δεν ήταν να παρουσιάσει μια πλήρη εικόνα της οργάνωσης στην πλήρη της σύνθεση, ούτε να αποκαταστήσει εξ' ολοκλήρου την πορεία της. Το εγχείρημα, εξάλλου, καθίσταται δύσκολο από την αφετηρία του όταν κάποιος ξεκινήσει να μελετάει μία οργάνωση που δραστηριοποιήθηκε κάτω από καθεστώς παρανομίας, με συνωμοτικούς κανόνες. Σε πολλές περιπτώσεις, πολίτες που έδρασαν στην ίδια οργάνωση γνωρίστηκαν στις φυλακές και στα κρατητήρια. Από την άλλη πλευρά και οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ομιλητικές. Πρακτικά των δικών, άλλοτε λογοκριμένα· εκθέσεις της ασφάλειας που παρουσίαζαν «ενισχυμένη» την πορεία του κάθε πολίτη στην οργάνωση· και κατακερματισμένη αλληλογραφία συνθέτουν μία εικόνα, σαν μία φωτογραφία η οποία όπως αναδύεται από το υγρό διάλυμα και αρχίζει δειλά να εμφανίζεται το περίγραμμά της, όταν την έχεις μπροστά στα μάτια σου, στην πλήρη σύνθεση της σου φαίνεται ακόμα πιο πολύπλοκη. Περισσότερα τα ερωτήματα, επομένως από τις απαντήσεις.

Ωστόσο, η «πυκνή» περιγραφή των πρακτικών της δίκης, δηλαδή των απολογιών των διωκόμενων, των μαρτύρων υπεράσπισης, και των μαρτύρων κατηγορίας που είχαν δραστηριοποιηθεί στα πλαίσια της οργάνωσης αποτελούν ένα αδιερεύνητο και χρήσιμο υλικό. Μας επιτρέπουν να ιχνηλατήσουμε τους τρόπους (ή τη διαδικασία) με τους οποίους πολίτες, οι οποίοι προέρχονταν κατά κύριο λόγο από ένα αστικό περιβάλλον, μη έχοντας ανάλογη εμπειρία στην παράνομη δράση, επιχείρησαν να συγκροτήσουν μία αντιστασιακή οργάνωση και να αντισταθούν στο δικτατορικό καθεστώς. Επί της ουσίας, είδαμε ότι η ΔΑ στην πραγματικότητα συγκροτήθηκε από ανθρώπους οι οποίοι γνωρίζονταν από ένα διευρυμένο κύκλο κοινωνικών επαφών (οικογενειακό, επαγγελματικό ή ακόμα και φιλικό), ο οποίος προσέφερε ανάλογα με τις δυνατότητες και τις επιθυμίες του.

Ενδεχομένως, η απολογία του Παύλου Ζάννα στο έκτακτο στρατοδικείο Θεσσαλονίκης αποτελεί ένα από αυτά τα κείμενα για τα οποία ο Carlo Ginzburg αναφέρει πως η δυνατότητα ερμηνείας τους αποκλείεται ρητά, γιατί κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με αλλοίωση του νοήματος τους μέσω της αναγωγής τους σε έναν «εξωτερικό λόγο».¹⁷⁶ Ο Παύλος Ζάννας κατά τη διάρκεια της απολογίας του στο έκτακτο στρατοδικείο

¹⁷⁶ Carlo Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16^{ου} αιώνα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, γ' έκδοση 2008 (α' έκδοση 1994), σ. 19-20.

Θεσσαλονίκης υποστήριξε πως η πολιτική δεν τον είχε απασχολήσει μέχρι την άνοδο στην εξουσία της Ε.Κ, το οποίο κόμμα θεωρούσε ότι εκπροσωπούσε τις φιλοδοξίες του για τον κοινωνικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό της συμπρωτεύουσας. Η δικτατορία τον βρήκε αντίθετο λόγω του αυταρχικού της χαρακτήρα και της καταπάτησης των συνταγματικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ θεώρησε καθήκον του ως πνευματικού ανθρώπου να αντισταθεί στο ανελεύθερο καθεστώς όπως έκαναν και οι διανοούμενοι στην Πράγα. Ήθελε να συντάσσει κείμενα εναντίον του καθεστώτος γιατί αυτό γνώριζε καλύτερα και ο καθένας έπρεπε να αναλάβει μία δουλειά, χωρίς να υποτιμά την διανομή των προκηρύξεων, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά.

Επιπροσθέτως, μέλη που δραστηριοποιήθηκαν στο πλαίσιο της οργάνωσης έχουν καταθέσει την μαρτυρία τους μεταγενέστερα. Πώς επανέρχεται η μνήμη του αντιδικτατορικού αγώνα, και η δραστηριοποίηση στα πλαίσια της ΔΑ; Εκείνος που έχει μιλήσει περισσότερο για την πορεία της οργάνωσης ήταν αναμφισβήτητα ο Β. Φίλιας στο αυτοβιογραφικό του έργο *Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα*. Δεν αποτελεί στόχο φυσικά να προχωρήσουμε σε μία θεωρητική ή ιστορική προσέγγιση του αυτοβιογραφικού είδους, αντικείμενο που έχει πραγματευτεί, εξάλλου, ο Γρηγόρης Πασχαλίδης,¹⁷⁷ αλλά να διατυπώσουμε ορισμένα σχόλια. Όπως σημειώνει η Caterina Albano, για τους ερευνητές της μνήμης αποτελεί κοινό τόπο πως η διαδικασία της ενθύμησης ως μέσο που αποτελεί «οδοδείκτη» της μελλοντικής συμπεριφοράς, διατηρεί μία κοινωνική διάσταση ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή μεταξύ ατόμων, και παράλληλα επιτελεί ένα ρόλο συγκρότησης του υποκειμένου συμβάλλοντας στην διευκόλυνση και τη διατήρηση των εννοιολογήσεων του εαυτού.¹⁷⁸ Με άλλα λόγια, το παρελθόν επανέρχεται στην παροντική αφήγηση και η προσωπική ιστορία διαπλέκεται με τη δημόσια ιστορία, για να νοηματοδοτήσει τις επιλογές μας και να συγκροτήσει τον εαυτό μας και ενδεχομένως να υπερασπιστεί και μία συλλογική μνήμη.

Ο Β. Φίλιας καταθέτοντας την προσωπική του μαρτυρία το 1996, το έπραξε όπως ανέφερε στην εισαγωγή του όχι για να εξάρει «τα κατορθώματα του συγγραφέα» αλλά για να υπερασπιστεί και να αναδείξει την μνήμη μιας οργάνωσης που η παρουσία της στον αντιδικτατορικό αγώνα είχε πλέον ξεχαστεί, αλλά και τις προσδοκίες των ανθρώπων εκείνων που αγωνίστηκαν για την εδραίωση μιας ποιοτικότερης δημοκρατίας. Ωστόσο, πρόκειται για

¹⁷⁷ Γρηγόρης Πασχαλίδης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Σμίλη, 1993.

¹⁷⁸ Caterina Albano, *Memory forgetting and the moving image*, Palgrave Macmillan, 2016. σ. 48-49.

μία συναισθηματικά φορτισμένη μαρτυρία που γράφεται στη «δύση» της πολιτικής καριέρας του Ανδρέα Παπανδρέου παρουσιάζοντας μια «γενεαλογία» του «ηγεμονικού» του χαρακτήρα που ξεκινούσε ήδη από την περίοδο συγκρότησης του «Ομίλου Παπαναστασίου» περνούσε στην περίοδο του αντιδικτατορικού αγώνα, που επιθυμούσε να έχει «αρχηγικό ρόλο», στις μετέπειτα διαγραφές των μελών της ΔΑ το 1975 και έφτανε μέχρι την άνοδο του Κώστα Σημίτη στην ηγεσία του ΠΑΣΟΚ. Σε αυτό το πλαίσιο, η ΔΑ παρουσιαζόταν από το συγγραφέα σε αντίστιξη με την πορεία του ΠΑΚ, μάλλον με έναν εξιδανικευμένο τρόπο συγκροτώντας κλιμάκια, με δυναμική παρουσία και χωρίς επιδιώξεις για την επόμενη μέρα μετά την πτώση του καθεστώτος.

Ο Αργύρης Μαλτσίδης μιλώντας και αυτός για τον αντιδικτατορικό αγώνα σε μεταγενέστερο ντοκιμαντέρ αποτύπωνε τη ρευστότητα που επικρατούσε τις πρώτες μέρες των συζητήσεων καθώς επίσης την αφετηρία συγκρότησης της αντιστασιακής οργάνωσης δίνοντας μια διαφορετική εικόνα αναφέροντας μεταξύ άλλων: «Στην αρχή οι συζητήσεις που κάναμε μεταξύ των φίλων ήταν συζητήσεις τι είναι αυτοί; Πώς θα γίνει; Γιατί θα γίνει; Ή μπα δε θα κρατήσει και τέτοια πράγματα. Αλλά όταν άρχισαν οι σοβαρές ενδείξεις καταλάβαμε ότι τα πράγματα είναι πολύ πιο σοβαρά. Κάποια στιγμή με τον Στέλιο τον Νέστορα και τον Γιάννη τον Μέλφο που ήμασταν φίλοι και συμμαθητές από το Πειραματικό βρεθήκαμε και κάναμε κάποιες κουβέντες και μου είπε ο Στέλιος ότι ήδη υπάρχει από την Αθήνα μία κίνηση και ότι έπρεπε κάτι να κάνουμε, κάπως να αντιδράσουμε». Σε ίδιο τόνο, στο ίδιο ντοκιμαντέρ, και ο Στ. Νέστορας αφού ανέφερε ότι η ΔΑ ήταν ίσως η μόνη οργάνωση που προήλθε από τον «αστικό χώρο» συμπλήρωσε: «Η δραστηριότητα της Άμυνας στη Θεσσαλονίκη τον πρώτο καιρό ήταν απλώς μια δουλειά που ξέραμε όλοι μας να την κάνουμε. Ήταν μια δουλειά ... Γραφείς. Γραφιάδες ήμασταν. Δεν ήμασταν επαναστάτες. Είχαμε τυπώσει παράνομα δελτία τα οποία τόνιζαν αυτά που δεν έγραφαν οι εφημερίδες».¹⁷⁹

Η Λένα Δουκίδου, η οποία είχε βρεθεί κατηγορούμενη μαζί με τον Βασίλη Φύλια και τον Σπύρο Πλασκοβίτη το Μάιο του 1969 ανέφερε σε μεταγενέστερη συνέντευξη της για το πρώτο τεύχος του *Αντί*: «Από την πρώτη μέρα στη δικτατορία είχα αυθόρμητα σκεφτεί την αντίσταση και αμέσως είχα δηλώσει ένταξη στο σχήμα που πήρε τη μορφή της Δημοκρατικής Άμυνας. Αλλά η δραστηριότητα του περιοδικού τώρα μου ταίριαζε ακόμα περισσότερο. Την Άνοιξη του 1967 όταν ξεκινούσαμε τη Δημοκρατική Άμυνα, είχα

¹⁷⁹ «Γυναίκα μας είναι η πατρίς», εκπομπή *Ένα απότομο ζύπνημα*, επ. 3, Ερτ. 3, 5/7/2017, <https://webtv.ert.gr/ert3/05mai2017-ena-apotomo-xipnima-gineka-mas-ine-i-patris/>

επανειλημμένα υποστηρίζει την ανοιχτή αντίσταση. Το πολιτικό μου κριτήριο ήταν ότι αν μας συλλάμβαναν, κάθε σύλληψη που θα γίνονταν γνωστή, θα καταδείκνυε -στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό- την ανομία του καθεστώτος. Δε θα χρειαζόνταν μυστικές συνωμοτικού τύπου συνεννοήσεις. Όλα θα ήταν απλούστερα και η αντίσταση αποτελεσματικότερη. Δεν εισακούστηκα».¹⁸⁰ Οι αφηγήσεις των τριών παραπάνω μελών της οργάνωσης, ήταν παρόμοιες με αυτές που συναντήσαμε και στις περισσότερες απολογίες των διωκόμενων. Η ΔΑ ξεκίνησε από παρέες φίλων ή γνωστών από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον από όλο το πολιτικό φάσμα με κοινή συνισταμένη την αντίθεση τους απέναντι στο στρατοκρατικό καθεστώς.

Ενδεχομένως πολύ άνθρωποι, από νωρίς, να αποστασιοποιήθηκαν από τις παράνομες δραστηριότητες και υποχρεώσεις που όφειλε να εκπληρώσει κάποιος όντας μέλος σε μία τέτοια οργάνωση και αποφάσισαν να εκμεταλλευτούν τις «χαραμάδες ελευθερίας» που άφηνε το δικτατορικό καθεστώς. Δεν είναι τυχαίο μάλλον που ορισμένοι από εκείνους που κατηγορήθηκαν ως μέλη της οργάνωσης επανέρχονται σε μεταγενέστερες μαρτυρίες τους κατά κύριο λόγο στην «πνευματική αντίσταση». Ο Γ. Α. Μαγκάκης στην συνέντευξη του στο Στ. Κούλογλου αναφέρθηκε ελάχιστα στη ΔΑ και στη δράση της ενώ έδωσε έμφαση στον «πνευματικό αγώνα» και στο μαζικό φοιτητικό κίνημα¹⁸¹. Αντίστοιχα και ο Σπύρος Πλασκοβίτης σε άρθρο του για το περιοδικό *Λέξη*, εστίασε και αυτός με τη σειρά του στην πνευματική αντίσταση και στον ρόλο των διανοουμένων την περίοδο της επταετίας.¹⁸²

Τέλος, στην παρούσα διπλωματική επιχειρήσαμε να αναδείξουμε τα πολλαπλά σημαινόμενα των πολιτικών δικών. Όπως προαναφέρθηκε αρκετές φορές παραπάνω το ενδιαφέρον τους δεν εξαντλούνταν σε έναν απλό δικονομικό χαρακτήρα. Για τους διωκόμενους αποτελούσε την ευκαιρία για να αναδείξουν τον αυταρχικό χαρακτήρα του καθεστώτος και τον αντιδημοκρατικό του χαρακτήρα, με την παρουσία εκπροσώπων διεθνών και ευρωπαϊκών οργανώσεων υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ιδιαιτερότητα της ΔΑ έγκειται στο γεγονός ότι απαρτιζόνταν από πολίτες προοδευτικούς, μετριοπαθείς, με επιτυχημένη επαγγελματική και ακαδημαϊκή σταδιοδρομία, όχι μόνο στην Ελλάδα, όπου η επικοινωνία τους με το πολιτικό προσωπικό της χώρας καθιστούσε παντελώς ανεδαφική την

¹⁸⁰ Λένα Δουκίδου, « Το πρώτο Αντί», εφ. *Αυγή*, 17/11/2018, [http://www.avgi.gr/article/10842/9350625/to-proto-ant-1](http://www.avgi.gr/article/10842/9350625/to-<u>proto-ant-1</u>)

¹⁸¹ Γ. Α. Μαγκάκης: « Η πνευματική αντίσταση και η βόμβα στα χέρια του Καράγιωργα», στο Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σ. 270-278.

¹⁸² Σπύρος Πλασκοβίτης, « Χρόνια μνήμης και αμνημοσύνης», *Η λέξη*, τ.63-64, Απρίλιος Μάιος 1987,σ.240-249.

κατηγορία για την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και στο εξωτερικό. Η ψυχροπολεμική κινδυνολογία, τα ηθικιστικού και ψυχολογικού χαρακτήρα επιχειρήματα των προέδρων και των βασιλικών επιτρόπων με καθηγητές πανεπιστημίων να «έχουν απολέσει την ψυχραιμία τους» και να έχουν «εκπέσει στα πεζοδρόμια» έπεφτε στο κενό. Σε μία περίοδο μάλιστα, όπου ένα κύμα εκδημοκρατισμού διαπερνά την Ευρώπη και το Δυτικό Κόσμο, με το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα στις Η.Π.Α. (civil rights movement), τα κινήματα ειρήνης, του αντιαποικιακού αγώνος και, με αποκορύφωμα τον Μάη του '68.¹⁸³

¹⁸³ Εντελώς ενδεικτικά, βλ. Geoff Elley, *Σφυρηλατώντας της δημοκρατία. Η ιστορία της ευρωπαϊκής αριστεράς 1923-2000*, τ. Β, μτφρ. Αθανάσιος Κατσίκερος, Σαββάλας, Αθήνα, 2010, Arthur Marwick, *The Sixties: Cultural revolution in Britain, France Italy and United States 1958-1974*, Oxford UP, 1998.

Βιβλιογραφία-Πηγές

Πρωτογενές υλικό

Αρχεία

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ):

Αρχείο Γεώργιου Μυλωνά

Αρχείο Αντώνη Μπριλλάκη

Ψηφιοποιημένα Αρχεία

Αρχείο Κώστα Σημίτη http://www.costassimitis.gr/profile/simitis_repository/

Αντιδικτατορικός Τύπος

Εφημερίδα *Δημοκρατική Άμυνα τέχνη*: Σεπτεμβρίου 1967,

Περιοδικό *Greece in chains*, τ.1, έκδοση 1, Αρχείο Γ. Μυλωνά.

Τύπος

Ελεύθερος Κόσμος (1967-1970)

Εστία (1967-1970)

Μακεδονία (1967-1970)

Το Βήμα (1967-1970)

Αυγή (2018)

Τα Νέα (2007)

Δευτερογενείς πηγές-αρθρογραφία-ένθετα

Albano, Caterina, *Memory forgetting and the moving image*, Palgrave Macmillan, 2016.

Elley Geoff, *Σφυρηλατώντας της δημοκρατία. Η ιστορία της ευρωπαϊκής αριστεράς 1923-2000*, τ. Β, μτφρ. Αθανάσιος Κατσίκερρος, Σαββάλας, Αθήνα, 2010.

Marwick, Arthur, *The Sixties: Cultural revolution in Britain, France Italy and United States 1958-1974*, Oxford UP, 1998.

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

Βαλντέν, Σωτήρης, *Δικτατορία και Αντίσταση, 1967-1974. Προσωπική μαρτυρία*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2018.

Βερνίκος, Γιώργος, *Όταν θέλαμε να αλλάξουμε την Ελλάδα. Το αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα: Οι ΕΚΙΝ και οι καταλήψεις της Νομικής*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2003.

Βότσης, Γιώργος, *Σε μαύρο φόντο*, Στοχαστής, Αθήνα, 1984

Γιαννακόπουλος, Ανέστης, *Ο αθλητισμός και η φυσική αγωγή στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1967-1974*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού- Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης (ΔΠΘ), 2016.

Γιώργος Γιαννόπουλος, «Οι αντιστασιακές οργανώσεις μετά το πραξικόπημα», στο: Γιαννόπουλος Γιώργος Ν- Clogg Richard (επιμ), *Η Ελλάδα κάτω από το στρατιωτικό ζυγό*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1976.

Γρηγοριάδης, Σόλων, *Ιστορία της δικτατορίας*, Καπόπουλος, Αθήνα, 1975.

Θεοδωράκης Μίκης, *Το Χρέος*, Πλειάς, Αθήνα, 1974.

Δαρβέρης, Τάσος, *Μια ιστορία της νύχτας 1967-1974*, Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα, 2002.

Ιορδανίδης, Γιώργος, *Όσα θυμήθηκα 1920-1973*, Νεφέλη, Αθήνα, 1997.

Κακκαράς Αντώνης, *Το πολεμικό ναυτικό στη δικτατορία 1967-1974*, χ.ε, Αθήνα 1997.

Καλλιβρετάκης, Λεωνίδας, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017.

-, «Πολιτικοί και δικτατορία της 21ης Απριλίου: μια απόπειρα απογραφής» στο: Σούρλας Παύλος (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας (πρακτικά συνεδρίου)*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σ. 243-266.

- , Μεσογείων 14-18: Η Υποδιεύθυνση Γενικής Ασφαλείας Αθηνών στα χρόνια της Δικτατορίας (1971-1974), συνέκδοση: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών ΙΙΕ/ΕΙΕ Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας / Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Αθήνα, 2019.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, «Η αντίσταση των νέων εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος» στο: Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974, εκδ: ΔΟΛ (ειδική έκδοση για Τα Νέα), Αθήνα, 2010, σ. 161-174.

- , «Ο κόσμος της Αντίστασης», στο: Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974, εκδ: ΔΟΛ (ειδική έκδοση για Τα Νέα), Αθήνα, 2010, σ.131-134.

- , « “Ιστορίες της νύχτας 1967-1974”: Καταγραφές και αποτιμήσεις, του αντιδικτατορικού αγώνα», στο: Δικτατορία 1967-1974: Η έντυπη Αντίσταση – Η έκθεση ντοκουμέντων, τα πρακτικά της ημερίδας, Θεσσαλονίκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Ένωσης Συντακτών Ημερήσιων εφημερίδων Μακεδονίας- Θράκης, 2010, σ. 94-105

Κομνηνός, Βλάσσης, Κινηματογράφος και προπαγάνδα: Ιστορικές και πολεμικές ταινίες στην Ελλάδα κατά την περίοδο της δικτατορίας (1967-1974), διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε- ΕΚΠΑ , 2012.

Κορνέτης, Κωστής, *Τα παιδιά της δικτατορίας*, μτφρ. Μαρκέτου Πελαγία. Πολίς, Αθήνα, 2015. Πρώτη έκδοση: Kornetis Kostis, Children of the dictatorship. Student Resistance, Cultural Politics, and the “Long 1960s” in Greece, Berghahn Books ,2013.

Παναγιώτης Κρητικός, *Αντίσταση κατά της δικτατορίας 1967-1974*, Καλέντης, Αθήνα, 1996.

Λυγερός, Σταύρος, *Φοιτητικό Κίνημα και ταξική πάλη στην Ελλάδα*, 2 τόμοι, Αθήνα, Εκδοτική Ομάδα Εργασία 1977-1978.

Σωτηρόπουλος. Δημήτρης. Π (επιμ.), Μαγκάκης, Γεώργιος-Αλέξανδρος, «Η πνευματική Αντίσταση και η βόμβα στα χέρια του Καράγιωργα», στο: Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες από τη δικτατορία και την αντίσταση*, Βιβλιοπωλείο της “Εστίας”, Αθήνα, 2017, σ. 270-277.

Μαγκάκης, Γεώργιος Β., «Σκόρπιες αναμνήσεις από την 7χρονη τυρρανίδα», περ. *Αντί*, τ. 344, περ. Β΄, σ. 42-44.

Μπαλτά, Νάση, «Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του Στρατού Ξηράς», στο: Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Η*

δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές- Ιδεολογικός λόγος- Αντίσταση , Καστανιώτης, Αθήνα, 1999, σ.199-208.

Μπέκετ Γζέμης, *Βαρβαρότητα στην Ελλάδα 1967-1969*, μτφρ. Καραογλάν Φράγκω Το Ποντίκι, 1997.

Μπότσιου, Κατερίνα. Ε, «Οι σχέσεις του Στέμματος με τη δικτατορία των συνταγματαρχών», στο: Σούβλας Παύλος (επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας (πρακτικά συνεδρίου, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σ. 113-136.*

Νικολακόπουλος, Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία: κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Πατάκης, Αθήνα, 2001.

Νικολάου, Κώστας, *Ωρα Ελλάδος 21.40 -22.40*, Κοχλιός, Αθήνα, 1975

Νοταράς, Γεράσιμος, «Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση», στο: Γιάννα Αθανασάτου, Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης, *Η δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές πρακτικές- Ιδεολογικός Λόγος- Αντίσταση*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1999, σ.

Πανταζόπουλος, Ανδρέας, *Για το λαό και το έθνος. Η στιγμή του Ανδρέα Παπανδρέου 1965-1989*, εκδ. Πολίς, Αθήνα, 2001.

-, «Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ), στο: Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974, ΔΟΛ (ειδική έκδοση για Τα Νέα)*, Αθήνα, 2010, σ. 87-104.

Παπάζογλου, Μηνάς, *Φοιτητικό Κίνημα και δικτατορία*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1975.

Παπανικολάου, Δημήτρης, «Κάνοντας κάτι παράδοξες κινήσεις»: Ο πολιτισμός στα χρόνια της δικτατορίας, Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974, ΔΟΛ (ειδική έκδοση για Τα Νέα)*, Αθήνα, 2010, σ. 175-196.

Παπανικολόπουλος, Δημήτρης, *Ο κύκλος διαμαρτυρίας του '60: Συλλογική δράση Και δημοκρατία στην προδικτατορική Ελλάδα*, εκδ: Νήσος, Αθήνα, 2015.

Πασχαλίδης, Γρηγόρης, *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Σμίλη, 1993.

Πασχαλούδη, Ελένη, «Μνήμη και πολιτικός λόγος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων (1961-1964), στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ, Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη δεκαετία του '60. Θεσμικό Πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2008, σ. 143-165.

Πεπονής, Αναστάσιος, Τα γεγονότα και τα πρόσωπα 1961-1981. Λιβάνης, Αθήνα, 2002.

Πλασκοβίτης, Σπύρος, « Χρόνια μνήμης και αμνημοσύνης», *Η λέξη*, τ.63-64, Απρίλιος-Μάιος 1987, σ. 240-249.

Ραϊτσίνης, Δ. Χάρης, Ρωγμές στο γύψο. Παράνομος Τύπος, Λογοκρισία και Προπαγάνδα στην Ελλάδα των Συνταγματαρχών 1967-1974, Αθήνα, red marks, 2017.

Ριζάς, Σωτήρης, «Εσωτερική και οικονομική πολιτική», στο: Καραμανωλάκης Βαγγέλης (επιμ.), *Η στρατιωτική δικτατορία 1967-1974*, ΔΟΛ (ειδική έκδοση για Τα Νέα), Αθήνα, 2010, σ. 87-104.

Σακελλαρόπουλος, Τάσος, «Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική Δράση-ακτιβισμός», στο: Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, τ.9, σ.135-142.

Σαμίου, Δήμητρα, Η Εταιρεία Μελέτης Ελληνικών Προβλημάτων και η ιδιαίτερη συμβολή της στον Αντιδικτατορικό Αγώνα 1970-1972, Ασίνη, Αθήνα, 2017

Σημίτης, Κώστας, Δρόμοι Ζώης, Πολίς, Αθήνα, 2015, σ.47.

Σταράκης, Γιάννης, *Στις φυλακές των συνταγματαρχαίων*, μτφ. Νίκος Κασδαγλής, Κέδρος, Αθήνα, 1974.

Τσιρίδης, Γιώργος, Η ελληνική κοινωνία των πολιτών στη δικτατορία των συνταγματαρχών, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης-ΕΚΠΑ 2017.

Φίλιας, Βασίλης, Τα αξέχαστα και τα λησμονημένα. Πορεία προς τη δικτατορία (1963-1967). Δικτατορία-αντίσταση (1967-1974). Μεταπολίτευση (1974-1993), Παπαζήση, Αθήνα, 1996.

Φλώρος Γιάννης, «Αντιστασιακές οργανώσεις στη δικτατορία. Στοιχεία για την οργάνωση και την πορεία τους», περ. *Αντί*, τ. 344, περ. Β', σ.47-52.

Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, «Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού, στο: Γρηγόρης Ψαλλιδάς (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: Διαδρομές στην Ιστορία, τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο*, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα, 2011, σ. 157-182.

-, «Νεολαία, “Νέα Γενιά” και Μεταρρύθμιση στον αστικό πολιτικό χώρο, 1935-1961: όψεις μιας ανολοκλήρωτης σχέσης», στο: Βαγγέλης Καραμανωλάκης- Εύη Ολυμπίτου-

Ιωάννα Παπαθανασίου (επιμ.), Η ελληνική Νεολαία στον 20ο αιώνα, πολιτικές διαδρομές και κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις, Θεμέλιο, Αθήνα, 2010, σ. 134-146.

Denis Langlois, *Αλέκος Παναγούλης. Το αίμα της Ελλάδας*, μτφ. Νεκταρία Θωμαδάκη, Στέλλα Χαριτοπούλου, Παπαζήσης, Αθήνα, 2017.

Αφιέρωματα

Αρχειοτάξιο, Αφιέρωμα 21^η Απριλίου, τ. 8, Μάιος 2006

Η λέξη, Διανοούμενοι και δικτατορία, τ. 63-64, Απρίλιος- Μάιος 1987